

บทที่ 1

บทนำ:

"สยามเก่า" กับ "สยามใหม่":

ปัญหาการอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ยุคต้นรัตนโกสินทร์

ปัญหาในการแบ่งยุคประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์

ในงานวิจัยเรื่อง "สถานภาพงานวิจัยสาขาประวัติศาสตร์ไทย ระหว่าง พ.ศ. 2503-2535" โดย แกมสุข นุ่มนนท์ และคณะ¹ ซึ่งเสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ เมื่อปี พ.ศ. 2536 ได้ใช้เกณฑ์ในการแบ่งยุค 3 ประการ คือ 1) ตามลำดับเวลาหรือสมัยของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ คือ สมัยก่อนสุโขทัย สมัยสุโขทัย สมัยอยุธยา สมัยธนบุรี สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และประวัติศาสตร์ สมัยรัตนโกสินทร์สมัยใหม่, 2) แบ่งตามภูมิภาคที่มีภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ คือ ล้านนา อีสาน ภาคใต้ และ 3) แบ่งตามเนื้อหาที่ว่าด้วยหรือเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ต่างประเทศ. สิ่งที่น่าสนใจในเกณฑ์การแบ่งยุคทางประวัติศาสตร์ของคณะวิจัยก็คือการแบ่ง "ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์" ออกเป็น ถึงสองช่วง คือ 1) ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ช่วงแรกหมายถึงช่วงปี พ.ศ. 2325 ซึ่งเป็นปีที่ราชวงศ์จักรี เริ่มสถาปนากรุงเทพฯ ขึ้นเป็นเมืองหลวง จนมาจบยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นลงเพียงเมื่อปี พ.ศ. 2398 เมื่อราชสำนักสยามตกลงทำสนธิสัญญาเบาริง [The Bowring Treaty] กล่าวคือ "ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงสิ้นรัชกาลที่ 3"² และ 2) ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์สมัยใหม่ (พ.ศ. 2398-ปัจจุบัน). "ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์" จึงไม่ได้มีความหมายถึงประวัติศาสตร์ของราชธานีใหม่ คือตั้งแต่เริ่มตั้ง กรุงเทพฯ ขึ้นเป็นราชธานีจนถึงรัชกาลปัจจุบัน. แม้ว่าจะให้เหตุผลไว้ในบทนำว่าเป็น "การแบ่งสมัย ตามแนวคิดที่ยอมรับกันจนเป็นประเพณีไปแล้วและง่ายต่อความเข้าใจ"³ แต่การแบ่งยุคต้นรัตนโกสินทร์ไม่ว่าจะใช้การสิ้นรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2394, ค.ศ. 1851) หรือการทำสนธิสัญญาเบาริงเมื่อปี พ.ศ. 2398 (ค.ศ. 1855) เป็นตัวแบ่งก็เป็นการใช้เกณฑ์การแบ่ง โดยอาศัยวิถีคิดในเรื่องความเปลี่ยนแปลงทางสังคมเศรษฐกิจ จากสมัยของสังคมเศรษฐกิจแบบจารีต มาสู่สังคมเศรษฐกิจแบบใหม่ อันเป็นการ

¹ แกมสุข นุ่มนนท์ และคณะ, "สถานภาพงานวิจัยสาขาประวัติศาสตร์ในประเทศไทยระหว่าง พ.ศ. 2503-2535 [The History of Research in Thailand 1960-1992]" (รายงานวิจัยเสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, กรุงเทพฯ, 2536).

² เรื่องเดียวกัน, น. 57.

³ เรื่องเดียวกัน, น. 1.

ใช้เกณฑ์ความเปลี่ยนแปลงรูปแบบเชิงโครงสร้างของสังคมเข้ามาเป็นตัวกำหนด และแตกต่างจากการแบ่ง “ตามสมัยของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์” ที่คณะวิจัยใช้ ซึ่งอาศัยเพียงการเกิดขึ้นและล่มสลายของรัฐราชอาณาจักรมาเป็นตัวกำหนด. สิ่งนี้น่าจะเป็นตัวสะท้อนถึงปัญหาในการแบ่งยุคทางประวัติศาสตร์ของต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งตามจาริตใช้รัฐราชอาณาจักร (คือ สุโขทัย อโยธยา ธนบุรี) มาเป็นตัวกำหนด แต่กลับ “อิหลักอิเหลื่อ” ต่อการที่จะจัดให้ยุครัตนโกสินทร์ (ในความหมายว่าตั้งแต่เริ่มตั้งกรุงเทพฯ เป็นราชธานีจนถึงปัจจุบัน) ไปเป็นอีกยุคหนึ่งของประวัติศาสตร์ และจำเป็นต้องหาทางแบ่งต้นรัตนโกสินทร์ให้เป็นอีกยุคสมัยหนึ่งของประวัติศาสตร์ ที่แตกต่างและไม่เหมือนกับยุคหลังการ “ปฏิรูป” ประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4.

ความที่งานวิจัยชิ้นนี้ได้พิจารณาจากงานวิจัยที่เสนอต่อสถาบันการศึกษา (วิทยานิพนธ์ระดับมหาบัณฑิต), ผลงานค้นคว้าที่ตีพิมพ์เป็นหนังสือของปัจเจกบุคคล หรือบทความวิชาการ อันเป็นงานที่ใช้หลักฐานเอกสารเป็นสำคัญ ที่เสนอองค์ความรู้ใหม่ หรือเป็นงานเขียนที่ใส่ใจต่อความเป็น “ภววิสัย” และ “วิธีการทางประวัติศาสตร์”, รวมทั้งงานที่มีระบบอ้างอิงและบรรณานุกรมที่ดี ทั้งนี้โดยพิจารณาเฉพาะงานที่ผลิตในช่วงปี พ.ศ. 2503 จนถึงปี พ.ศ. 2535 จึงพอจะสรุปได้ว่า งานวิจัยทางประวัติศาสตร์โดยทั่วไปที่สนใจศึกษาประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์ ใช้การสิ้นสุดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394) หรือการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง (พ.ศ. 2398) เข้ามาเป็นตัวกำหนดสำหรับการแบ่งช่วงต้นรัตนโกสินทร์ออกจาก “ประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่ (พ.ศ. 2398 - 2535)”. การแบ่งยุคสมัยดังกล่าวนี้ได้สะท้อนถึงลักษณะสำคัญของคำอธิบายถึงการเปลี่ยนแปลงจากยุครัตนโกสินทร์มาสู่ยุคปฏิรูปประเทศในหมุ่นักประวัติศาสตร์กระแสหลัก ที่เห็นว่าการเปิดรับความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวันตกและการถูกบีบให้ต้องเปิดเสรีทางการค้า ซึ่งกล่าวอย่างรวบยอดว่า “ปัจจัยภายนอก” เป็นเงื่อนไขสำคัญของการเปลี่ยนแปลง. ในโครงเรื่องของการอธิบายที่ให้ความสำคัญแก่ “ปัจจัยภายนอก” ยังได้เน้นถึงความสำคัญแก่ตัวพระมหากษัตริย์ในฐานะของผู้เปิดรับความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวันตกเข้ามาใช้ปรับประยุกต์สำหรับปฏิรูปประเทศในด้านต่างๆ อาทิ การปฏิรูปการปกครองและการศึกษา เพื่อนำสยามไปสู่ความทันสมัย และตัวกษัตริย์ในฐานะที่เป็นผู้ปกป้องรักษา และช่วยให้สยามรอดพ้นจากภัยคุกคามของตะวันตก. งานเขียนที่อธิบายการเปลี่ยนแปลงที่เน้นถึงการรับความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวันตกของชนชั้นนำไทย โดยเฉพาะตัวกษัตริย์ หรือเน้นถึงผลจาก “ปัจจัยภายนอก” เช่นนี้ปรากฏอยู่ในงานที่ทรงอิทธิพลของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ อาทิเรื่อง ความทรงจำ.¹ ในงานเขียนชิ้นนี้ สมเด็จพระยาดำรง

¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ [พิมพ์ครั้งแรก 2506]. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2517).

ราชานุกาพทรงอธิบายถึงช่วงของการเปลี่ยนแปลงผ่านการอธิบายถึงช่วงเวลาแห่งการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า เมื่อรัชกาลที่ 4 ขึ้นครองราชย์นั้น “ภายในประเทศสยามบ้านเมืองเป็นปกติเรียบร้อยกว่าเมื่อเปลี่ยนรัชกาลก่อนๆ... เพราะคนทั้งหลายนิยมเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันหมด แต่ทางภายนอกมีเหตุเป็นข้อวิตกอยู่” กล่าวคือเมื่อปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้นทางรัฐบาลอังกฤษส่งเซอร์เจมส์ บรุก เข้ามาขอแก้ไขสนธิสัญญากับสยามใหม่ แต่สยามไม่ยอมทำ “เพราะเห็นว่าถ้าทำหนังสือสัญญาตามข้อความที่อังกฤษปรารถนา จะเกิดความเสียหายในบ้านเมือง”.⁵ หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นครองราชย์แล้ว อังกฤษก็ส่งเซอร์จอห์น เบาริง [Sir John Bowring] เข้ามาเจรจาขอแก้ไขสนธิสัญญาขึ้นอีกครั้ง. ในช่วงนั้นราชสำนักสยามเกิดความเห็นแตกออกเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่าย “พวกสมัยเก่า” ซึ่งมีสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) กับสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) และอีกฝ่ายหนึ่งคือ “พวกชั้นสมัยใหม่” ซึ่งมีรัชกาลที่ 4 เป็นผู้นำ และคนอื่นๆ อาทิ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (ซึ่งก็เอาตัวเองออกห่างเพราะไม่อยากเกี่ยวข้องกับการเมือง ด้วยเกรงว่าจะทำให้ถูกมองว่า “แข่งบารมี” กับรัชกาลที่ 4), กรมหลวงวงศาธิราชสนิท, สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค, ว่าที่สมุหพระกลาโหม), และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค, ผู้ช่วยในการต่างประเทศ). “พวกสมัยเก่า” เห็นว่าถ้าอังกฤษจะยอมลดข้อเรียกร้องก็เห็นด้วยที่จะทำสนธิสัญญากันใหม่จะได้เป็นเกียรติยศ แต่ถ้าไม่ยอมลดข้อเรียกร้องก็จะไม่ยอมทำสนธิสัญญาด้วย เพราะยังเชื่อมั่นในนโยบายเดิมอยู่. ฝ่ายปีกของ “พวกชั้นสมัยใหม่” มีความเห็นว่า “โลกวิสัยทางตะวันออกนี้ถึงเวลาเปลี่ยนแปลงด้วยฝรั่งมา มีอำนาจขึ้น จีนเป็นประเทศใหญ่อังกฤษยังบังคับได้ ไทยเป็นประเทศน้อย ที่ไหน[อังกฤษ]จะยอมตามใจไทย อย่างไร ไทยก็คงต้องทำหนังสือสัญญาใหม่กับอังกฤษ ผิดกันแต่เวลาช้าหรือเร็ว ถ้าไม่ยอมทำก็คงจะเกิดภัยอันตรายแก่บ้านเมือง”.⁶ ตามตรรกของการอธิบายนี้ การเปลี่ยนแปลงที่นำสยามไปสู่ยุคใหม่ คือเปิดประเทศไทยไปสู่การค้าเสรี การสูญเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขต การปฏิรูประบอบราชการและการศึกษา การสร้างกองทัพสมัยใหม่ การสร้างระบบคมนาคม และการถูกผลักดันให้ต้องทำแผนที่กำหนดเส้นแบ่งพรมแดนที่ชัดเจน จึงเป็นผลมาจากแรงผลักดันที่มาจากภายนอก ที่คุกคามเข้าจนเป็นอันตรายต่อการอยู่รอดของประเทศ แต่ก็ถูกรับมือให้รอดพ้นมาได้ด้วยความสามารถของพระมหากษัตริย์ เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “ทรงเห็นการไกลกว่าผู้อื่น ทรงพระราชดำริว่าทางที่จะให้ปลอดภัยมีทางเดียว” คือต้องยอมรับเงื่อนไขข้อเรียกร้องของอังกฤษแต่ “โดยดี” เพื่อให้เกิดมิมีตรีต่อกันแล้วจึงค่อยคิดหาช่องทางชี้แจงด้วยเหตุผลอย่างอันมีตรเพื่อขอให้ลดหย่อน

⁵ เรื่องเดียวกัน, น.120.

⁶ เรื่องเดียวกัน, น.121.

ผ่อนผันในข้อสนธิสัญญา “อย่าให้เกิดยุคเรื้อรังกบ้านเมือง” เพราะถ้าสยาม “ไม่เปลี่ยนรัฐธรรมนูญपालโนบายของประเทศสยามให้ฝรั่งนิยมว่า ไทยพยายามบำรุงบ้านเมืองให้เจริญตามอารยธรรม ก็อาจจะไม่ปลอดภัย]ไปได้มั่นคง”.⁷

การรับคำอธิบายว่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเป็นผลมาจาก “ปัจจัยภายนอก” ทำให้ต้องแบ่งยุคประวัติศาสตร์ในช่วงของการเปลี่ยนแปลงออกจากยุคทางประวัติศาสตร์ก่อนหน้านั้น. ตามตรรกะนี้ประวัติศาสตร์สยามในช่วงต้นรัตนโกสินทร์จึงถูกแยกออกเป็น “สยามเก่า” ที่ยังอยู่ในโครงสร้างสังคมวัฒนธรรมและการเมืองแบบจารีต ซึ่งแตกต่างกับ “สยามใหม่” ที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปสู่ความเจริญก้าวหน้าและทันสมัย. ช่วงเวลาตั้งแต่รัชกาลที่ 1 จนถึงรัชกาลที่ 3 จึงถูกจัดให้เป็นช่วงเวลาที่ยืดเยื้อมาจากสมัยอยุธยา. งานเขียนชิ้นแรกๆ อันเป็นต้นแบบที่สำคัญมากต่อการอธิบายถึงความสืบเนื่องระหว่างอยุธยากับรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือบทความเรื่อง “The Reconstruction of Rama I of the Chakri Dynasty” ของพระองค์เจ้าธานีนิวัติ.⁸ ในบทความชิ้นนี้ พระองค์เจ้าธานีนิวัติใช้คำอธิบายถึงช่วงของการขึ้นสู่อำนาจและเริ่มดำเนินชีวิตให้กับราชวงศ์ใหม่ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และการที่พระองค์ได้อุทิศเวลาให้กับการ “รื้อฟื้น” (reconstruction) กลไกของพระราชอาณาจักรอยุธยาขึ้นใหม่ ซึ่งกำลังเป็นที่เรียกร้องต้องการอย่างสูง (badly needed) มานับตั้งแต่การล่มสลายของราชอาณาจักรอยุธยา. ในการรื้อฟื้นเนื้อหาของราชอาณาจักรอยุธยาให้คืนมานี้เอง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ได้ “ยอมรับแบบแผนของราชอาณาจักรอยุธยาที่ตนเองคุ้นเคยโดยปราศจากเงื่อนไข (without question)”,⁹ และได้ลงมือชำระพระไตรปิฎก ชำระกฎหมาย คินชีวิตชีวาให้กับงานวรรณกรรม และทำให้งานศิลปะกลับรุ่งเรืองขึ้นมาอีกครั้ง. งานชิ้นต่อมาที่น่าจะสะท้อนภาพเกี่ยวกับการการแบ่งยุคประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่สืบเนื่องกับอยุธยาได้เป็นอย่างดี คือ

⁷ เรื่องเดียวกัน, น. 122; งานที่รับอิทธิพลคำอธิบายแนวนี้มีอยู่แพร่หลายทั่วไป อาทิงานของ Walter F. Vella, *Siam Under Rama III, 1824-1851* (Locust Valley, New York: Monographs of the Association for Asian Studies, 1957); Fred Riggs, *Thailand: The Modernization of a Bureaucratic Polity* (Honolulu: East-West Center Press, 1966); David K. Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn* (New Haven and London: Yale University Press, 1969).

⁸ บทความเรื่อง “The Reconstruction of Rama I of the Chakri Dynasty” ถูกพิมพ์ครั้งแรกใน *The Journal of Siam Society*, Vol. XLIII, Part 1 (1955). ฉบับที่ผู้เขียนใช้นั้นนำมาจากฉบับรวมบทความของพระองค์เจ้าธานีนิวัติเรื่อง *Collected Articles by H.H. Prince Dhani Nivat* (Bangkok: The Siam Society, 1976).

⁹ *Ibid.*, p. 148.

ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325 - 2394)¹⁰ ซึ่งจัดพิมพ์ขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2515 โดยคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี และเป็นงานที่ควรจะต้องถือว่าเป็นตัวแทนที่สำคัญชิ้นหนึ่งของการเขียนประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ฉบับมาตรฐาน. ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์ ได้แบ่งประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ออกเป็น 3 ยุค คือ (1) สมัยแรก ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 จนถึงสิ้นรัชกาลที่ 3 , (2) สมัยที่สอง ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 จนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 , และ (3) สมัยที่สาม ประวัติศาสตร์ในระบอบประชาธิปไตย โดยให้เห็นเหตุผลว่า "เหตุการณ์ในสองสมัยนี้มีผิดแผกแตกต่างกันทั้งในด้านการปกครอง สังคม เศรษฐกิจ และด้านอื่นๆ." ทั้งสองคนยังได้พยายามชี้ให้เห็นถึงความต่อเนื่องกันระหว่างประวัติศาสตร์ปลายอยุธยา กับรัตนโกสินทร์โดยพยายามชี้ให้เห็นว่า "พระมหากษัตริย์ในสามรัชกาลแรกทรงถือนโยบายร่วมกันในอันที่จะสร้างบ้านสร้างเมืองใหม่ใหญ่โต สง่างามเทียบเท่ากรุงศรีอยุธยา...เหมือน ครั้งบ้านเมืองดี".¹² ในการสร้างพระบรมมหาราชวัง วัดวาอาราม ตลอดจนสถานที่ต่างๆ ก็ขนานนามให้เหมือนกับสถานที่ในกรุงศรีอยุธยาเพื่อที่จะแสดงว่ากรุงเทพฯ "เทียบเท่ากรุงศรีอยุธยา".

ผลจากการแบ่งให้ช่วงรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 เป็น "สยามเก่า" ที่สืบเนื่องมาจากอยุธยาเพื่อชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงหันมารับความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวันตก รวมทั้งการทำสนธิสัญญาเบาริง (พ.ศ.2398) อันนำไปสู่การเปิดเสรีทางการค้าและนำปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขตมาให้แก่สยามนี้เอง ทำให้ช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถูกมองโดยวอลเตอร์ เวลลาว่าเป็นช่วงสุดท้ายของ "สยามเก่า" (old Siam หรือ traditional Siam). เวลลาถือว่าช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือช่วงที่ถือว่าเป็นช่วงแห่งจารีตของสยามขนานแท้ (typical of traditional Siam) กล่าวคือเป็นรัฐที่กษัตริย์ทรงมีอำนาจสมบูรณ์และถูกยกย่องบูชาราวกับเป็นเทพเจ้าองค์หนึ่ง; ระบบขุนนางที่มั่งคั่งและอุดมไปด้วยอำนาจบารมี; ส่วนชาวนาก็ยังคงอยู่ในสภาพกึ่งๆ เมืองขึ้น (semi-vassalage) ดำรงชีวิตอยู่ในสภาพเศรษฐกิจแบบ "ยังชีพ"; เป็นรัฐที่ขยายตัวในเชิงพื้นที่ออกไปอย่างกว้างขวางมาก แต่ถูกควบคุมได้เพียงอย่างหลวมๆ , มีทัศนคติที่ห่างเหินกับรัฐเพื่อนบ้านจนกระทั่งเป็นศัตรูกัน, รวมทั้งติดต่อกับโลกตะวันตกน้อยมาก. เวลลาเห็นว่ากษัตริย์ราชวงศ์จักรี 3 พระองค์แรกสนพระทัยอยู่กับการที่จะสถาปนาหรือฟื้นฟูแบบแผนพระราชอาณาจักรอยุธยาฉบับขึ้นมาใหม่. พระองค์แรกนั้นทรงมุ่งที่จะรื้อฟื้นความมั่นคงให้กับรัฐ ด้วยการปรับปรุงระบบการป้องกันตนเอง

¹⁰ ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2325 - 2394 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักนายกรัฐมนตรี, 2525).

¹¹ เรื่องเดียวกัน, น. 1.

¹² เรื่องเดียวกัน, น. 1; เน้นโดยผู้เขียน.

จากการรุกรานของพม่า, การยึดกวาดเอารัฐบริวารที่แตกกระจัดพลัดกระจายออกไปให้กลับมาวมกันใหม่, รวมทั้งการฟื้นฟูและสถาปนาระบบกฎหมายและรากฐานของรัฐขึ้นมาใหม่. ในรัชกาลต่อมา กษัตริย์ทรงพบกับช่วงเวลาแห่งความสงบพอที่จะทุ่มเทอุทิศเวลาให้กับการฟื้นฟูศิลปะและอักษรศาสตร์ การขยายขยายพระราชวังและการก่อพระเจดีย์. พระมหากษัตริย์องค์ที่ 3 (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 2367-2394) ก็ทรงดำเนินรอยตามบรรพบุรุษ. แม้ว่าความสัมพันธ์ทางการทูตกับประเทศตะวันตกจะกลับคืนมาใหม่ในรัชกาลนี้ และจักรวรรดินิยมอังกฤษจะได้เริ่มตั้งมั่นอยู่ในพม่าตอนใต้และในคาบสมุทรมลายู แต่การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ก็ได้ส่งผลกระทบบที่รุนแรงต่อความคิดของชนชั้นนำสยามในรัชกาลนี้; จนกว่าจะถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4 ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 2394-2411) การเปลี่ยนแปลงอันยิ่งใหญ่จึงได้เริ่มขึ้นในสยาม คือเกิดการรวมศูนย์อำนาจรัฐ และระบบการจัดการตามแบบอย่างของตะวันตก ระบบการศึกษา รถไฟ โทรเลข โรงพยาบาล รถยนต์ และแม้กระทั่งการ "รัฐประหาร" เมื่อ พ.ศ. 2475 อันนำไปสู่ระบบการปกครองที่มีกษัตริย์อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญ. ทั้งหมดเหล่านี้ล้วนเป็นผลผลิตมาจากการรับเอาความคิดและเทคโนโลยีของตะวันตกเข้ามาอย่างรวดเร็วหลัง ค.ศ.1851 (พ.ศ. 2394) หรือนับตั้งแต่การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา.¹³

อย่างไรก็ตาม ทศนะเช่นนี้ถึงแม้ว่าจะมองจากแง่มุมการเปลี่ยนแปลงว่าเป็นผลมาจาก "ปัจจัยภายนอก" ก็ไม่ใช่ที่จะเป็นการแบ่งยุคที่ไม่มีปัญหา. งานของเดวิด เค. วยายจ (David K. Wyatt) เรื่อง *Thailand: A Short History*¹⁴ ซึ่งถือเป็นตำรามาตรฐานที่จะต้องอ่านเล่มหนึ่งสำหรับผู้สนใจศึกษาประวัติศาสตร์ไทยในโลกภาษาอังกฤษ ก็เริ่มตั้งคำถามต่อการประเมินสถานะของรัชกาลที่

¹³ Walter Vella, *Siam Under Rama III*, p. 1-2. การให้ความหมายต่อรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเป็นจัดอยู่ในยุค "จารีต" หรือ "ยุคแห่งการเปลี่ยนแปลง" ยังถูกแสดงออกผ่านคำอธิบายถึงงานเขียนบางชิ้นที่ผลิตขึ้นในช่วงนี้ ที่ถูกอธิบายด้วยความหมายที่แตกต่างตรงข้ามกันเป็นชวกับคำในงานของนิธิ เอียวศรีวงศ์กับงานของเกรก เรย์โนลด์; กล่าวคือ แม้ว่านิธิจะพยายามชี้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงในการเขียนชีวประวัติพระพุทธเจ้าในวรรณกรรมเรื่อง พระปฐมสมโพธิกถา ของสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 คือพระพุทธเจ้าถูกมองว่าเป็นมนุษย์มากขึ้น และไม่ใช่ เป็นเพียงแค่หลักการของธรรมลอยๆ (ดูนิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์, กรุงเทพฯ: อัมรินทร์การพิมพ์, 2527), แต่วรรณกรรมชิ้นนี้ก็ถูกเกรก เรย์โนลด์มองว่าเป็นการสะพรังบานครั้งสุดท้ายของ "จารีต" ก่อนหน้าการแทรกซึมเข้ามาของวัฒนธรรมตะวันตก คือเป็น "...one of the last important expressions of the Siamese imagination before the penetration of European culture...." Craig J. Reynolds, "The Buddhist Monkhoo in Nineteenth Century Thailand" (Ph.d. thesis, Cornell University, 1972), p. 133.

¹⁴ David K. Wyatt, *Thailand: A Short History* (New Haven: Yale University Press, 1982).

3 ดังที่เคยทำกันมา. แม้ว่าจะไม่ได้มุ่งศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ยุคต้นรัตนโกสินทร์โดยตรง เพราะครอบคลุมเนื้อหาตั้งแต่ "อาณาจักรน่านเจ้า" จนถึงเหตุการณ์ "6 ตุลาคม 2519" อันเป็นช่วงเวลาที่กว้างขวางยาวนานมาก, แต่ในส่วนที่พูดถึงการแบ่งช่วงการเปลี่ยนแปลงจากประวัติศาสตร์ยุคต้นรัตนโกสินทร์มาสู่ยุคปฏิรูปประเทศ ้วยอาจไม่เห็นด้วยกับการที่จะกล่าวว่า รัชกาลที่ 3 เป็นคนประเภทที่ "อนุรักษ์นิยมสุดขีด กระทั่งอาจเป็นพวกปฏิกริยา" (extremely conservative, even reactionary) เพราะเป็น "การพูดความจริงที่ไม่สมบูรณ และไม่ยุติธรรมต่อรัชกาลที่ 3".¹⁵ การที่พระองค์บูรณะวัดพระเชตุพนฯ พร้อมกับให้จาริกบทกวีนิพนธ์ ตำรายา ตำราพิไชยสงคราม ตำรานวดแผนโบราณ ตำราโหราศาสตร์ ตำราพฤกษศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และการศาสนา ก็เพราะพระองค์ "ตระหนัก" ดีถึงกระแสความเปลี่ยนแปลงที่กำลังเกิดขึ้น ซึ่งอาจส่งผลให้จารีตธรรมเนียมประเพณีและความรู้เก่าแก่อาจเสื่อมสูญลง. แม้ว่าพระองค์จะไม่นิยมชมชอบต่อทิศทางของความเปลี่ยนแปลง แต่พระองค์ก็มิได้ขัดขวางหวงห้ามหรือคัดค้านกับการเปลี่ยนแปลงที่กำลังท่วมทะลัก. สิ่งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกระทำนั้น อย่างดีก็เป็นเพียงแค่การรักษาธำรงสิ่งที่ทรงคุณค่าและเปี่ยมศีลธรรมแบบจารีตไว้ตามกำลังพอเหมาะ. ดังนั้นพระองค์จะทรงเป็นได้ก็แต่เพียงแค่ "พวกอนุรักษ์นิยม แต่ไม่ใช่พวกปฏิกริยา" (He was a conservative, not a reactionary).¹⁶

แม้ว่าจะไม่เห็นชัดว่า ้วยอาจใช้เกณฑ์อะไรในการแบ่งความเป็นอนุรักษ์นิยมออกจากการเป็นพวกปฏิกริยา ซึ่งจะแบ่งกันได้อย่างไร? แต่ก็ได้ชี้ให้เห็นถึงปัญหาในการกำหนดยุคสมัยให้แก่ช่วงรัชกาลที่ 3 ได้เป็นอย่างดี และแสดงถึงความพยายามที่จะจัดการกับปัญหาของความคลุมเครือในการอธิบายถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, แม้ว่าการอธิบายถึงความเปลี่ยนแปลงนั้นก็ได้แตกต่างไปจากคำอธิบายการเปลี่ยนแปลงในรัชสมัยต่อมา กล่าวคือเห็นว่า "ปัจจัยภายนอก" คือการรับความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวันตกเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง. ความแตกต่างที่จะกำหนดยุคสมัยจึงวางอยู่บนพื้นฐานของการสถาปนาของความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่และการเป็นช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนผ่านไปสู่ยุคแห่งการเปลี่ยนแปลง, เพราะในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้เริ่มมีการหัดเรียนวิธีเริ่มทดลองเปลี่ยนแปลงของใครๆ หลายต่อหลายคน อาทิ เจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งกำลังผนวช และเป็นผู้นำคนสำคัญของขบวนการปฏิรูปศาสนา ก็เป็นแนวหน้าคนหนึ่งในการสนใจเรียนรู้ความรู้ใหม่ๆ จากตะวันตก, จมื่นไวยวรนาถ (ช่วง บุนนาค) ผู้ซึ่งในรัชสมัยต่อมาก็ได้ขึ้นไปสู่ตำแหน่งขุนนางสูงสุด (สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) และได้ทำหน้าที่เป็นผู้รักษาราชการแผ่นดินในต้นรัชกาลที่ 5 ก็กำลังสนใจอย่างแรงกล้าใน

¹⁵ Ibid., p. 175.

¹⁶ Ibid., p. 175.

การต่อเรือ, เจ้าฟ้าจุฑามณี (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) ก็กำลังสนพระทัยในยุทธศาสตร์ และยุทธโศปกรณ์ทางการทหารแบบยุโรป, กรมขุนวงษาธิราชสนิท ซึ่งทรงควบคุมกรมหมอลวง ก็กำลังตั้งหน้าตั้งตาเรียนการแพทย์แผนใหม่ทางโปรชนีย์จนได้รับประกาศนียบัตรจากโรงเรียนการแพทย์แห่งหนึ่งในฟิลาเดลเฟีย. แต่อย่างไรก็ตามวิสัยอาจก็ยังเห็นว่าสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงยังมีได้เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. รัชสมัยของรัชกาลที่ 3 จึงเป็นไปได้อย่างมากก็แค่สมัยของ "พวกอนุรักษนิยม." ความคิดเช่นเดียวกันนี้คงจะยังคงมีอิทธิพลอย่างสูงต่อมาในวงการประวัติศาสตร์ไทย เพราะเมื่อมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราชได้ตีพิมพ์ "เอกสารการสอนชุดวิชา" ประวัติศาสตร์ไทย [Thai History] ออกมาในปี พ.ศ. 2532, มัลลิกา มัสลูดี ซึ่งเป็นผู้เขียนเรื่อง "ธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น" ก็ยังจัดช่วงให้สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอยู่ระหว่างรัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325 - 2394) แต่ในอีกด้านหนึ่งก็รับเอาคำอธิบายเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ยุคต้นรัตนโกสินทร์ของนิธิ เอียวศรีวงศ์มาใช้. มัลลิกาเห็นว่า "โครงสร้างทางชนชั้นสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงมีลักษณะเหมือนสมัยอยุธยา" และยุคต้นรัตนโกสินทร์เป็น "สมัยแห่งการสร้างความมั่นคงให้กับอาณาจักรสืบต่อจากสมัยธนบุรี",¹⁷ ซึ่งขัดแย้งกันอย่างรุนแรงกับคำอธิบายของนิธิเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สมัยกรุงธนบุรีที่เป็นยุคสมัยอีกยุคสมัยหนึ่งที่มีรูปแบบทางการเมืองแบบชุมชน (ชุมชนทางการเมือง) ที่แม้ว่าจะมี "รูปแบบ" ของระบบขุนนาง แต่ความสัมพันธ์ทางอำนาจที่แท้จริงไม่ใช่อยู่ที่ระบบขุนนาง หากอยู่ที่ความสัมพันธ์ส่วนบุคคลระหว่างหัวหน้าชุมชนกับลูกน้อง. นอกจากนี้การเมืองแบบชุมชนในสมัยกรุงธนบุรีของนิธิก็ไม่ได้สืบเนื่องกับยุครัตนโกสินทร์ ซึ่งจะมากหรือน้อย นิธิก็ยังเห็นว่าเป็นความพยายามของกลุ่มขุนนางเก่าสมัยปลายอยุธยาที่จะสถาปนา "เนื้อหา" ของพระราชอาณาจักรอยุธยาให้กลับมาอีกครั้ง. ความพยายามของมัลลิกาที่จะจัดการกับปัญหาความขัดแย้งในคำอธิบายที่รับมาจากประวัติศาสตร์แนวจารีตกับคำอธิบายที่ทำทลายคำอธิบายของประวัติศาสตร์แบบจารีตของนิธิ จึงทำให้เกิดความลึกลับไว้หลายประการ อาทิ แม้ว่าชนชั้นนำยุคต้นรัตนโกสินทร์จะพยายามรื้อฟื้น และกลับไปหา "รูปแบบและเนื้อหา" ของธรรมเนียมประเพณีและรูปแบบการปกครองให้เหมือนอยุธยา คือให้เหมือน "เมื่อครั้งบ้านเมืองดี" แต่ทว่า "สภาพการเปลี่ยนแปลงทั้งภายในและภายนอกอาณาจักรรัตนโกสินทร์ ทำให้ไม่อาจดำรงรูปแบบและเนื้อหาของอยุธยาได้อย่างสมบูรณ์ จึงเกิดการเปลี่ยนแปลงต่างๆ หลายประการ ทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ที่กลายเป็นลักษณะเฉพาะของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น".¹⁸ แม้ว่าจะอ้างงานที่ศึกษาเกี่ยวกับการค้าการผลิต

¹⁷ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ประวัติศาสตร์ไทย [Thai History] (นนทบุรี: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2532), น. 328 และ 330.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, น. 330, เน้นโดยผู้อ้าง.

สินค้าในสมัยรัตนโกสินทร์อย่าง เช่น นิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง ปากไถ่และใบเรือ,¹⁹ Sarasin Viraphol เรื่อง Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652-1853²⁰ หรือสืบแสง พรหมบุญ เรื่อง ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างไทยกับจีน²¹ ซึ่งพยายามแสดงให้เห็นภาพความเคลื่อนไหวทางการค้าแม้จะไม่มีปริมาณสูงเท่ากับปริมาณการค้าหลังเปิดเสรีทางการค้าเมื่อปี พ.ศ. 2398 แต่ก็ทำให้เกิดภาพของการค้าในระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา หรืออย่างที่มัลลิกาเองก็อ้างข้อมูลจากจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 2 (น.จ.ช. เลขที่ 10 จ.ศ. 1181) ข้อมูลของ Finlayson หรือ Burney ที่ชี้ให้เห็นถึงสินค้าประเภทพริกไทยกับอ้อย อันเป็นสินค้า หรือ "ผลผลิตจากเกษตรกรรมเพื่อการตลาด" และ "ราษฎรหันมาทำการเกษตรเพื่อการตลาด ซึ่งก่อให้เกิดการเริ่มใช้เงินตราเพื่อการซื้อขาย." แต่เมื่อวิเคราะห์ลงไป ในท้ายที่สุดแล้วมัลลิกาก็ยังสรุปภาพเศรษฐกิจตอนต้นรัตนโกสินทร์ว่าเป็น "เศรษฐกิจแบบยังชีพ".²² กล่าวคือได้ลากเส้นแบ่งให้คนไทยอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ แต่ให้ชาวจีนอพยพที่ทำอะไรอ้อย ไร่พริกไทย เหมืองเหล็ก และเหมืองดีบุก "อยู่นอกระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ", ทั้งๆ ที่ผลของรายได้จากภาษีสินค้าประเภทน้ำตาลที่มีจำนวนมากทำให้รัฐคิดสนับสนุนให้คน "ไทยจีนตั้งโรงงานน้ำตาลทราย" อันส่งผลให้ "ประชากรในระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ...เริ่มพัฒนาเข้าสู่การผลิตเพื่อค้า เริ่มมีการนำเอาระบบเงินตรามาให้แทนระบบการแลกเปลี่ยนด้วยสิ่งของ".²³ ทั้งหมดนี้ทำให้เข้าใจได้ว่า ความหมายของสมัยรัตนโกสินทร์ "ตอนต้น" ของมัลลิกาเป็นความหมายที่เฉพาะมาก จำกัดอยู่แต่ช่วงไม่กี่ปีแรก หลังการสถาปนากรุงเทพฯ ขึ้นเป็นราชธานี คือไม่ได้หมายถึง "รัตนโกสินทร์ตอนต้น" ที่จะรวมเอาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 จนถึงรัชกาลที่ 3 ให้อยู่ในหน่วยของช่วงเวลาเดียวกันแต่อย่างใด. ปัญหาเหล่านี้เกิดขึ้นจากความพยายามที่จะจัดการกับปัญหาความขัดแย้งของคำอธิบายภาพประวัติศาสตร์ยุคต้นรัตนโกสินทร์ 2 กระแส ระหว่างคำอธิบายของประวัติศาสตร์แบบจารีต เช่น คำอธิบายของพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร (พระองค์เจ้าธานีนิวัติ) เรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรง ฟื้นฟูวัฒนธรรม²⁴ ที่แสดงให้เห็นความสืบเนื่องของอยุธยากับต้นรัตนโกสินทร์ และคำอธิบายของความ

¹⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไถ่และใบเรือ (กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พริ้นติ้ง, 2527).

²⁰ Sarasin Viraphol, Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652-1853 (Cambridge: Council on East Asian Studies, Harvard University Press, 1977).

²¹ สืบแสง พรหมบุญ, ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างไทยกับจีน (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2525).

²² มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ประวัติศาสตร์ไทย [Thai History], น. 351, 352 และ 353; เน้นโดยผู้อ้าง.

²³ เรื่องเดียวกัน, น. 353-4.

พยายามในการศึกษาประวัติศาสตร์จากแง่มุมใหม่ๆ อาทิเช่นงานของ “ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ” และงานของนิธิ เอียวศรีวงศ์ กับผู้ที่ได้รับเอาแนวอธิบายของนิธิมาใช้ อาทิ สายชล วรรณรัตน์²⁵ และ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์²⁶

การจัดให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็น “พวกอนุรักษนิยม” สะท้อนถึงการเป็นตัวแปรที่เป็นฝ่ายตรงข้ามของการเปลี่ยนแปลง. ความเป็นอนุรักษนิยมจึงคือพยายามปกป้องรักษาความเป็นจารีตเดิมเอาไว้ เพื่อยืนยันกับความเปลี่ยนแปลงที่มาจากข้างนอก. ความเป็น “ข้างนอก” จึงถูกมองเหมือนสิ่งที่กำลังคุกคามและเป็นอันตรายต่อความเป็น “ข้างใน” จึงต้องอนุรักษความเป็น “ข้างใน” เอาไว้มิให้สูญหายไป. “ปัจจัยภายนอก” นอกจากจะถูกมองว่าเป็นสาเหตุแห่งการเปลี่ยนแปลงแล้ว จึงยังถูกมองว่าเป็น “ศัตรูภายนอก”.²⁷ แนวทางในการอธิบายถึงการเปลี่ยนแปลงที่มองไปที่ “ปัจจัยภายนอก” นี้ยังคงมีอิทธิพลต่อการอธิบายทางประวัติศาสตร์แม้กระทั่งในปัจจุบัน อาทิ งานตำราพื้นฐานเรื่อง ประวัติศาสตร์การเมืองไทย (2538) ของชาญวิทย์ เกษตรศิริ ที่เห็นว่า “ในตอนกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ได้มีปรากฏการณ์ใหม่เกิดขึ้นที่จะมีผลกระทบให้สยามเกาต้องเปลี่ยนไป นั่นคือการปรากฏตัวของลัทธิล่าอาณานิคม ในกรณีของสยามนั้น อังกฤษและฝรั่งเศสจะเป็น 2 ประเทศตะวันตกที่เข้ามามีอิทธิพลต่อความเปลี่ยนแปลงของสยามมากกว่าประเทศอื่นๆ” จนทำให้สยามต้อง “พยายามที่จะปฏิรูปประเทศของตนให้ทันสมัยเพื่อเผชิญหน้ากับตะวันตก”, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับชนชั้นกลุ่มหนึ่งจึงพยายาม “ผลักดันให้มีการปฏิรูป

²⁴ คือบทความเดียวกับ “The Construction of Rama I of the Chakri Dynasty” ของพระองค์เจ้าธานีนิวัติ แต่เป็นฉบับที่ได้รับการแปลและขยายความเพิ่มขึ้นในภาษาไทย. บทความชิ้นนี้ได้ตีพิมพ์ขึ้นครั้งแรกใน พ.ศ. 2500.

²⁵ สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2325-2352)” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524).

²⁶ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538).

²⁷ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศสยามมกุฎราชกุมาร, ลงวันที่ 23 พฤษภาคม รศ.112 กล่าวไว้ว่า “บัดนี้มีความวิตกด้วยลูกที่จะสืบสันตติวงศ์ไปข้างหน้า เมื่อมิได้ศึกษาการเกาอันพระเจ้าแผ่นดินในพระบรมราชวงศ์เราได้ประพุดติมา และพลุ่งพล่านเปลี่ยนใหม่ต่อเกา หึ่งเกาใช้ใหม่ หรือมีอายุน้อย จะได้รับแต่คำแนะนำจากผู้ซึ่งใจพาลสันดานหยาบ อันไม่สามารถจะปกครองรักษาแผ่นดินได้ก็จะทำให้ใจปรวนแปรไปต่างๆ การในบ้านเมืองก็จะไม่เป็นปกติเรียบร้อยได้ ถ้าหากเป็นเช่นนั้นแล้ว ศัตรูภายนอกอันยังมีกำลังแรงกล้าขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายสิบเท่านัก ก็จะพลันมีช่องโอกาสที่จะทำลายล้างวงศ์ตระกูลเราให้เสื่อมศูนย์ไป.” อ้างใน ณีรัฐภูมิ สุทธิสงคราม, สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: แพรวพิทยา, 2516), น. 174-5; เน้นโดยผู้อ้าง.

ประเทศอื่น ในด้านหนึ่ง การปฏิรูปคือการเรียนรู้และลอกเลียนจากตะวันตก มีทั้งการยกเลิกและปรับปรุงวัฒนธรรมประเพณีเดิมของตน เพื่อให้เป็นแบบตะวันตกและเป็นที่ยอมรับของมหาอำนาจตะวันตก...วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวันตก..."²⁸ อย่างไรก็ตาม แนวการอธิบายถึงการเปลี่ยนแปลงที่ให้ความสำคัญแก่ "ปัจจัยภายนอก" เช่นนี้ต่อมาได้ถูกท้าทายอย่างมากหลังเกิดเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. 2516 และส่งอิทธิพลอย่างสูงต่อการเขียนประวัติศาสตร์ไทยในเวลาต่อมา.

สำนึกทางประวัติศาสตร์แบบจารีตกับขบวนการเดือนตุลาคม 2516

บทความของนิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง "200 ปีของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทย และทางข้างหน้า" ได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงในการศึกษาประวัติศาสตร์ของสังคมไทยว่า การค้นหาอดีตของตัวเองอย่างสำคัญเอาจริงเอาจังของสังคมไทยเกิดขึ้น 3 "จังหวะ" กล่าวคือ

1) ช่วงแรกเกิดขึ้นในต้นรัตนโกสินทร์เมื่อชนชั้นนำไทย "ตระหนักต่อความอ่อนแอซึ่งแฝงเร้นอยู่ในการปกครอง, การเมือง, ค่านิยม ฯลฯ ของไทย" อันนำมาสู่ความปราชัยให้แก่พม่า ชนชั้นนำไทยจึงพยายามศึกษาอดีตของตัวเองอย่างเอาจริงเอาจังเพื่อค้นหาว่า "อะไรคือความเข้มแข็งของอยุธยาที่จะต้องรักษาไว้ และอะไรคือความอ่อนแอของอยุธยาที่จะต้องขจัดออกไป".²⁹

2) ช่วงที่สองเกิดขึ้นในสมัยที่สยามต้องเผชิญหน้ากับจักรวรรดินิยมตะวันตก เมื่อสยามพบว่าตัวตนของตัวเองกำลังถูกคุกคามอย่างแรงจากตะวันตก และพบว่า "ความเป็นไทย คือ บาเบเรียน

²⁸ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, ประวัติศาสตร์การเมืองไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2538), น. 13-14.

²⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "200 ปีของการศึกษาประวัติศาสตร์และทางข้างหน้า" ใน นิตยสารศิลปวัฒนธรรม 7:4 (กุมภาพันธ์ 2529), น. 106. รายละเอียดของการสนใจอดีตของตัวเองอย่างจริงจังนี้ดูใน อุบลศรี อรรถพันธ์, "การชำระพระราชพงศาวดารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก" (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524). อย่างไรก็ตาม ผลของการศึกษาอดีตในครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ นี้ควรพิจารณาในงานของนิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, เอกสารหมายเลข 14 ของสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523). การวิจารณ์ต่อข้อเสนอของนิธิ ดูใน Somkiat Wanthana, "The Politics of Modern Thai Historiography" (Ph.d. thesis, Department of History, Monash University, 1986).

(Babarian)" และต้องตั้งคำถามกับตัวเองว่า "ฉันคือใคร และฉันจะอยู่ในโลกยุคใหม่นี้ได้อย่างไร" และจะเปลี่ยนแปลงอย่างไรไม่ให้ตัวเองสูญเสียอำนาจ.³⁰

3) ช่วงที่สามคือช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 26 อันเกิดจากความสัมพันธ์ "ที่แนบแน่น" กับสหรัฐอเมริกา โดยการตกลงทำสัญญาฉบับระหว่างรัฐก-กนัตเมื่อ พ.ศ. 2504 เพื่อให้สหรัฐขุดฐานทัพอยู่ในประเทศไทย ประมาณการกันว่า มีเจ้าหน้าที่ของสหรัฐอเมริกาอยู่ในประเทศไทยในช่วงนั้นเกือบ 45,000 คน พร้อมกับที่สหรัฐอเมริกาเริ่มให้ทุนจำนวนมากแก่นักเรียนไทยไปศึกษาต่อ. สิ่งเหล่านี้ "ทำให้ชนชั้นสูงไทยที่มีการศึกษาต้องเผชิญหน้ากับวัฒนธรรมตะวันตกอย่างเข้มข้นขึ้นอีก" และทำให้ต้องหันกลับมาสนใจกับอดีตของตัวเองอีกครั้งหนึ่ง.³¹

นิธิเห็นว่า "ความคึกคักของการศึกษาประวัติศาสตร์ที่เกิดในช่วงนี้ปรากฏขึ้นอย่างฉับพลัน จำนวนของนักประวัติศาสตร์ที่ผลิตงานอันเป็นการศึกษาเบื้องต้นของตนเองก็มีจำนวนมาก ความก้าวหน้าในการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยในประเทศไทยเกิดขึ้นอย่างมากในช่วงเวลาดังกล่าว..."³² ในช่วงเวลาเดียวกันนี้เองที่เกิดงานเขียนทางประวัติศาสตร์ ที่ได้รับอิทธิพลแบบมาร์กซิสม์ขึ้นแต่ก็ถูกกดไว้ "อย่างไม่มีโอกาสเห็นแสงเดือนแสงตะวัน...รอคอยโอกาสที่จะปรากฏตัวพร้อมกับดึงดูดความสนใจของผู้ศึกษาประวัติศาสตร์อย่างกว้างขวางหลังจากระบบเผด็จการได้ถูกโค่นล้มลงใน พ.ศ. 2516".³³ นิธิสรุปต่อมาว่า "ความสนใจประวัติศาสตร์ไทยอย่างกว้างขวางซึ่งเกิดขึ้นหลัง พ.ศ. 2516 นั้นที่จริงแล้วส่วนหนึ่งก็เป็นผลมาจากการขยายตัวของกระแสที่ถูกกดตันเอาไว้ ซึ่งก็เริ่มขึ้นพร้อมๆ กันไปกับกระแสที่ได้รับอนุญาตให้เปิดเผยได้ คือประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา".³⁴

อย่างไรก็ตาม ธงชัย วินิจจะกูลเสนออีกลักษณะหนึ่งเกี่ยวกับการศึกษาประวัติศาสตร์ โดยมองความเปลี่ยนแปลงในความสนใจศึกษาประวัติศาสตร์ไทยว่าเป็นผลกระทบที่เกิดขึ้นจากเหตุการณ์ "14 ตุลาคม 2516". ในบทความเรื่อง "The Changing Landscape of the Past: New Histories in Thailand Since 1973" ธงชัยเห็นว่าก่อนหน้านี้นี้ลงมาประวัติศาสตร์คือพระราชพงศาวดาร

³⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "200 ปีของการศึกษาประวัติศาสตร์และทางข้างหน้า", น. 109. สิ่งที่น่าสนใจก็คือ นิธิจัดให้ตั้งแต่คนอย่างรัชกาลที่ 4, กรมหลวงวงษาธิราชสนิท, สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, พระยาอนุমানราชธน, และหลวงวิจิตรวาทการ(1) อยู่ในกลุ่มนี้ทั้งสิ้น.

³¹ สัญญาฉบับรัฐก-กนัตเมื่อปีพ.ศ.2504 คือการอนุญาตให้รัฐบาลอเมริกันตั้งฐานในประเทศไทยเพื่อต่อสู้กับเวียดนาม ดู Wyatt, Thailand: A Short History, pp. 285-290.

³² นิธิ เอียวศรีวงศ์, "200 ปีของการศึกษาประวัติศาสตร์และทางข้างหน้า", น. 117.

³³ เรื่องเดียวกัน, น. 118.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, น. 118.

(a royal/national chronicle) ซึ่งแม้ว่าจะมีรูปแบบการเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ แต่แท้ที่จริงคือ "ทัศนคติและข้อมูลต่ออดีตแบบจารีต" อันเป็นเพียงรวมเรื่องเล่าสำหรับให้ชนชั้นนำของชาติหยิบยกขึ้นมาสรรเสริญภารกิจในการสร้างและธำรงรักษาประเทศของตนด้วยความยากลำบากและคำมั่นสัญญาว่าจะนำพาเดินหน้าไปสู่อนาคตอันมั่งคั่งรุ่งเรือง. ประวัติศาสตร์ถูกเรียกตัวมารับใช้ "เป็นอาวุธทางอุดมการณ์และเป็นแหล่งอ้างอิงของความชอบธรรมของรัฐ".³⁵ ขบวนการเคลื่อนไหวของนักศึกษาประชาชนต่อต้านเผด็จการทหารเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. 2516 ต่างหากที่ลั่นระฆังระบอบทักษิณทางประวัติศาสตร์ที่ตั้งมั่นอยู่ในสำนักของสังคมนิยม. สำนักเกี่ยวกับอดีตแบบจารีตถูกท้าทาย ตั้งคำถามและถูกปฏิเสธ พร้อมกับที่ประวัติศาสตร์แบบใหม่ๆ ที่จะถูกนำมารับใช้เป็นอดีตของผู้คนก็ถูกเรียกร้องเรียกหา. กระแสของการศึกษาประวัติศาสตร์จึงเริ่มปรากฏขึ้นอย่างแรง จำนวนนักเรียนประวัติศาสตร์ระดับปริญญาโทเพิ่มขึ้นในช่วง พ.ศ. 2516 - 2519 (ค.ศ. 1973-1983) เมื่อเทียบกับทศวรรษก่อนหน้าถึง 10 เท่าตัว และยังคงมีตัวเลขสูงอยู่จนถึงปี พ.ศ. 2530 (ค.ศ. 1987). งานเขียนของชาญวิทย์ เกษตรศิริ เรื่อง "สกุลประวัติศาสตร์" (ศิลปวัฒนธรรม 6:1 (พฤศจิกายน 2527): 33-44) ได้แสดงให้เห็นว่ากระแสประวัติศาสตร์หลักๆ ที่เคยมีอยู่ 3 กระแสคือ สกุลตำรวจฯ (ประวัติศาสตร์แห่งชาติราชวงศ์ - a royalist national history), สกุลหลวงวิจิตรวาทการ (ประวัติศาสตร์แบบชาตินิยมอย่างเข้มข้น) และจิตร ภูมิศักดิ์ (ประวัติศาสตร์ลัทธิมาร์กซ์คาบคัมภีร์ - Orthodox Marxism) ได้เพิ่มขึ้นอีก 3 กระแส คือ กระแสการกลับมาของประวัติศาสตร์ชาตินิยม, กระแสประวัติศาสตร์แบบ historicist และกระแสประวัติศาสตร์ที่เน้นในเรื่องสังคมนิยมเอเชีย (Asiatic society).³⁶ ธงชัยลงความเห็นว่าการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในเดือนตุลาคม 2516 นั้นได้ส่ง "ผลกระทบที่สำคัญมากจนเราสามารถกล่าวได้ว่าพื้นที่ของอดีตได้ถูกเปลี่ยนรูปแบบลงไปเรียบร้อยแล้ว".³⁷

เหตุการณ์เดือนตุลาคม พ.ศ. 2516 ได้สร้างผลกระทบต่อการอธิบายการเปลี่ยนแปลงจากยุคสยามเก่ามาสู่ยุคสยามใหม่ที่ใช้ "ปัจจัยภายนอก" เป็นสาเหตุเงื่อนไขสำคัญของการเปลี่ยนแปลง ดังจะเห็นได้จากการเกิดคำอธิบายช่วงการเปลี่ยนแปลงจากสยามเก่ามาเป็นสยามใหม่นี้ขึ้นใหม่ที่สำคัญอีก 2 แนวทาง คืองานของฉัตรทิพย์ นาถสุภา กับงานของนิธิ เอียวศรีวงศ์.

³⁵ Thongchai Winichakul, "The Changing Landscape of the Past: New Histories in Thailand Since 1973," *Journal of Southeast Asian Studies* 26:1 (March 1995), p. 99.

³⁶ Ibid., p. 100.

³⁷ Ibid., p. 99.

สนธิสัญญาเบาริ่งกับจุดเปลี่ยนทางเศรษฐกิจไทยของจักรทิพย์ นาถสุภา

งานของจักรทิพย์ให้ความสำคัญอย่างมากต่อการทำสนธิสัญญาเบาริ่งเมื่อปี พ.ศ. 2398 (ค.ศ. 1855) ว่าเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของสยามจากเศรษฐกิจแบบยังชีพก่อนหน้าการทำสนธิสัญญาขึ้นไป มาสู่ทุนนิยม ที่เน้นในการแสวงหาผลประโยชน์จากส่วนต่างของการแลกเปลี่ยนแทนที่จะเป็นผลกำไรจากการผลิตสินค้า. แม้ว่าจักรทิพย์จะอธิบายเฉพาะการเปลี่ยนแปลงในทางเศรษฐกิจเป็นหลัก แต่นัยยะสำคัญของการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจและสังคมก็ขึ้นอยู่กับปมเงื่อนไขของการทำสนธิสัญญา อันเป็นแรงผลักดันจากภายนอกที่นำสยามเข้าไปสู่ยุคทุนนิยม (ไม่ว่าจะเป็นลักษณะใด) งานของจักรทิพย์แม้ว่าจะให้ภาพเศรษฐกิจสังคมที่ดูตื้นเขินซึ่งแตกต่างจากภาพที่น่าเสนอโดยประวัติศาสตร์ แต่ก็กลับมองไปที่ "ปัจจัยภายนอก" เป็นตัวอธิบาย.

การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่นำโดยนักศึกษาประชาชนเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. 2516 ในด้านหนึ่งคือการเบียดขับการยึดกุมอำนาจของขุนทหารและเปิดเสรีทางการเมืองให้แก่กลุ่มพลังอื่นๆ ได้เข้ามาร่วมบนเวทีการเมืองไทย แต่ในอีกด้านหนึ่ง คือการเปิดเสรีของอุดมการณ์ทางการเมือง อันทำให้อุดมการณ์ทางการเมืองของฝ่ายซ้ายได้เข้ามามีอิทธิพลต่อการเคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการนักศึกษาปัญญาชนอย่างมาก. ทฤษฎีสังคมนิยมมาร์กซิสต์ได้แผ่ขยายตัวเข้ามาไปมีอิทธิพลต่องานวิชาการจำนวนมากจน ส่งผลให้เกิดการทำทลายการตีความประวัติศาสตร์แบบจารีต และมีการเสนอการตีความประวัติศาสตร์แบบใหม่ด้วยทฤษฎีสังคมนิยม.

ในความเป็นจริงแล้ว การวิเคราะห์แบบมาร์กซิสต์ได้เริ่มถูกนำมาใช้อธิบายประวัติศาสตร์ไทยก่อนหน้า พ.ศ. 2516 นานแล้ว คือเริ่มปรากฏออกมาช่วง พ.ศ. 2487-2501 ที่แม้ว่าจะเกิดความตึงเครียดอย่างรุนแรงทางการเมือง แต่มีการเปิดพื้นที่ให้สาธารณชนเข้ามาร่วมถกเถียงอภิปรายในเรื่องต่างๆ กันอย่างกว้างขวาง และมีผลให้เกิดการตีพิมพ์งานเขียนแนวมาร์กซิสต์กันแพร่หลาย.³⁸ การถก

³⁸ Craig J. Reynolds and Hong Lysa, "Marxism in Thai Historical Studies," *Journal of Asian Studies* XLIII:1 (November 1983), p. 78, 80; Kasian Tejapira, "Commodifying Marxism: The Formation of Modern Thai Radical Culture, 1927-1958" (Ph.d. thesis, Cornell University, 1992); Somsak Jeamteerasakul, "The Communist Party Movement in Thailand" (Ph.d. thesis, Monash University, 1993). รายละเอียดของประเด็นเกี่ยวกับการเขียนประวัติศาสตร์แนวมาร์กซิสต์ ยกเว้นที่ใส่การอ้างอิงไว้แล้ว คือการสรุปความมาจากงานของสมศักดิ์ เจียมธีรสกุล, "สังคมไทยจากศักดินาสู่ทุนนิยม," *วารสารธรรมศาสตร์* 11:2 (มิถุนายน 2525): 128-164; สมเกียรติ วันทะนะ, "ประวัติศาสตร์ไทยในทศวรรษที่ผ่านมา (2520-2530)," น.19-48, ในเอกสารการสัมมนาทางวิชาการของสมาคมประวัติศาสตร์, ณ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 30-31 มกราคม 2531; Craig Reynolds and Hong Lysa, "Marxism in Thai Historical Studies"; Thongchai Winichakul, "The Changing Landscape of

เดียวกันในช่วงแรกนี้มีศูนย์กลางในเรื่องเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยอยู่ที่ 1) การทำสนธิสัญญาเบาริงเมื่อปี พ.ศ. 2398 เป็นการเปิดประเทศไปสู่การค้ากับตะวันตก และการแทรกซึมของทุนต่างชาติ และ 2) การปฏิวัติ พ.ศ. 2475 ซึ่งนำจุดจบมาสู่ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์. ประเด็นหลักจึงอยู่ที่การทำความเข้าใจการก่อรูปของสังคมและการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต โดยแยกรูปการสังคมและวิถีการผลิตก่อน พ.ศ. 2398 ว่าเป็นรูปการสังคมและวิถีการผลิตแบบฟิวด้ล กับรูปการสังคมและวิถีการผลิตที่ซับซ้อนขึ้นในช่วง พ.ศ. 2398-2475 และช่วง พ.ศ. 2475-จนถึงปัจจุบัน (หลังสงครามโลกครั้งที่สอง).³⁹

งานเขียนชิ้นแรกๆ ในแนวทางประวัติศาสตร์ที่รับอิทธิพลของการวิเคราะห์แบบมาร์กซิสต์ คืองานของอุดม ศรีสุวรรณ เรื่อง เมืองไทย กึ่งเมืองขึ้น (พิมพ์ครั้งแรกโดยสำนักพิมพ์มหาชน พ.ศ. 2493) โดยใช้นามปากกาว่า "อรัญ พรหมชมพู" ที่วาดภาพสังคมไทยก่อนหน้าปี พ.ศ. 2398 ว่าเป็นสังคมศักดินา โดยดูจากเศรษฐกิจเกษตรกรรมแบบยังชีพ ที่การค้ากับภายนอกถูกทำให้แคระแกรนโดยการผูกขาดและการขูดรีดภาษีภายใต้ระบบศักดินา. ชนชั้นปกครองของสังคมศักดินาประกอบด้วยกษัตริย์เจ้าและขุนนาง, ที่ดินทั้งหมดเป็นของกษัตริย์, ส่วนชนชั้นที่ถูกปกครองประกอบด้วยไพร่กับ "ทาสลิก" ซึ่งขึ้นอยู่กับมูลนาย และต้องถูกบังคับให้ใช้แรงงานสำหรับมูลนาย. ไพร่ไม่สามารถเคลื่อนย้ายถิ่นฐานอย่างอิสระ และไม่มีสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การเมือง. ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นระหว่างไพร่กับชนชั้นปกครองมักนำไปสู่การถูกรบอย่างโหดร้าย. เมื่อจักรวรรดินิยมตะวันตกเริ่มหันมาสนใจเอเชียในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ชนชั้นศักดินาไม่สามารถต้านทานแรงกดดันได้ จึงต้องถูกบีบให้ยอมตามความปรารถนา ที่ต้องการให้สยามเปิดเสรีทางการค้าและสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของตะวันตก โดยเริ่มตั้งแต่ยอมทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษเมื่อปี พ.ศ. 2398. นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา การแทรกตัวเข้ามาของทุนต่างชาติได้เปลี่ยนความสัมพันธ์ทางการผลิต และทำให้สยามกลายเป็นสภาพรูปการสังคมมาเป็น "กึ่งเมืองขึ้น". ในเวลาเดียวกัน ระบบศักดินาซึ่งเคยมีอิสระก็ถูกบีบให้กลายเป็น "กึ่งศักดินา" โดยอิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตก. การขูดรีดในวิถีการผลิตถูกแบ่งออกเป็น 2 แบบคือ 1) การขูดรีดต่อชาวนาโดยเจ้าที่ดินและนายเงินในระบบศักดินา และ 2) การขูดรีดแรงงานชาวนารับจ้างโดยชาวนารวย และการขูดรีดมวลชนชาวนาผู้ยากไร้ โดยชนชั้นเจ้าที่ดิน ชาวนารวย และนายทุนในระบบกึ่งศักดินา. การปฏิรูปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้สร้างเงื่อนไขสำหรับการพัฒนาทุนท้องถิ่น และในความเป็นจริงกษัตริย์จำเป็นต้องพึ่งพาทุนต่างชาติสำหรับ

the Past: New Histories in Thailand Since 1973"; Somkiat Wanthana, "Thai Studies in Thailand in the 1980s: A Preliminary Remark on the Current State of the Arts".

³⁹ Reynolds and Hong, "Marxism in Thai Historical Studies", p. 78.

ใช้จ่ายในโครงการปฏิรูปที่ใช้ทุนเข้มข้น ซึ่งยิ่งผลักดันให้สยามเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของอาณานิคมตะวันตก. การโค่นล้มระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เมื่อปี พ.ศ.2475 ประสบความสำเร็จด้วยเงื่อนไขทางเทคนิค ไม่ใช่เพราะการสนับสนุนของประชาชน.⁴⁰ สังคมไทยที่ถูกผลักดันให้เปลี่ยนจากเศรษฐกิจแบบยังชีพและสังคมศักดินาโดยเงื่อนไขจากอิทธิพลของตะวันตกมาสู่ระบบเศรษฐกิจและรูปการทางสังคมแบบ "กึ่งทุนนิยม กึ่งเมืองขึ้น" ของอุดม ศรีสุวรรณกลายเป็นประเด็นหลักของการโต้เถียงกันต่อมา และหมุดพลังของตัวเองไปหลังจากที่พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยล่มสลาย.

หลังจากที่อุดม ศรีสุวรรณเขียน เมืองไทย กึ่งเมืองขึ้น ออกมาได้ 7 ปี, จิตร ภูมิศักดิ์ โดยใช้ นามปากกาว่า "สมสมัย ศรีสุทรวรรณ" กิตติมพ์ "โฉมหน้าศักดินาไทยในปัจจุบัน" ใน นิติศาสตร์ ฉบับรับน้องใหม่ (เรียกกันว่า นิติศาสตร์ 2500). งานของจิตรให้ภาพอดีตที่ถูกกดขี่ขูดรีด ซึ่งแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิงกับประวัติศาสตร์ชาติราชวงศ์. ขณะที่อุดมมองไปที่ "ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากภายนอก" เป็นเงื่อนไข, จิตรกลับมองเข้าไป "ข้างใน" และ "ถอยกลับ" เข้าไปในอดีต เพื่อที่จะแสดงให้เห็นว่าวิธีการผลิตแบบศักดินาเข้ามาควบคุมสังคมไทยเมื่อไหร่และอย่างไร. ส่วนแรกของงานคือการปริทัศน์ (review) ความหมายของคำที่ใช้ในการวิเคราะห์แบบมาร์กซิสต์ อาทิ วิธีการผลิต, วัตถุนิยมประวัติศาสตร์, และความขัดแย้งทางชนชั้น โดยยอมรับว่าสังคมทาสและศักดินาเป็นรูปการทางสังคมที่เป็นสากล และความขัดแย้งทางชนชั้นจะนำไปสู่การล่มสลายของรูปการทางสังคมหนึ่งและการเปลี่ยนไปสู่รูปการทางสังคมอีกแบบหนึ่ง. จิตรได้วาดเค้าโครงลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคมการเมือง และวัฒนธรรมของระบบศักดินา. ที่ดินถูกวิเคราะห์ว่าเป็นปัจจัยหลักในการผลิต, ชนชั้นที่ขูดรีดจึงหมายถึงชนชั้นที่มีสิทธิเหนือที่ดิน, ส่วนชนชั้นที่ถูกขูดรีดคือผู้ที่ไม่มียุทธินเหนือที่ดิน คือชนชั้นชาวนาไพร่ และทาส. หลังจากนั้นจิตรก็สำรวจการก่อรูปการทางสังคม ซึ่งเริ่มตั้งแต่ชุมชนบรรพกาลก่อนที่ชนชาติไตจะอพยพเข้ามาอยู่ในแม่น้ำเจ้าพระยา และทำการวิเคราะห์อย่างละเอียดถึงจุดกำเนิดสังคมทาสและสังคมศักดินา. สังคมไทยผ่านช่วงสังคมทาสในช่วงสุโขทัย และในช่วงเดียวกันนั้นก็เริ่มมีร่องรอยของสังคมศักดินาขึ้นมาแล้ว. เมื่อเริ่มตั้งอยุธยาเป็นราชธานี สังคมไทยจึงเปลี่ยนเข้าสู่ยุคศักดินา. ระบบสังคมทาสพบได้ในหลักฐานประเภทศิลาจารึก ส่วนสังคมศักดินาพบในหลักฐานจำพวกพระราชกำหนด กฎหมาย พงศาวดาร. พระไอยการนาพลเรือนและนาทหารหัวเมืองในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ ที่กำหนดศักดินาของขุนนางถูกจิตรอธิบายว่า เป็นระบบการเข้าถึงผลผลิตส่วนเกินที่จัดสรรผ่านสิทธิเหนือที่ดิน. ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ภาษีเหี้ย ผื่น โรงบ่อน และโสเภณี ถูกสัมปทานผูกขาดให้กับเจ้าภาษีนายอากร ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนจีน. คนจีนกลุ่มนี้ได้ก่อรูปขึ้นเป็นชนชั้นใหม่ คือ นายทุนนายหน้า (คอมปะโดร์) ซึ่งต้องพึ่งอำนาจของชนชั้นศักดินาเพื่อหาผลประโยชน์ให้กับตนเอง โดยการขูดรีด

⁴⁰ Ibid., p. 81.

ประชาชน. เมื่อเข้าสู่ทศวรรษที่ 2 ของคริสต์ศตวรรษที่ 20 เมื่อความคิดประชาธิปไตยเริ่มแพร่หลาย กษัตริย์ซึ่งเริ่มได้กลิ่นไอของการปฏิวัติจึงพยายามผลักดันให้ประชาชนไทยออกไปเผชิญหน้ากับนายทุนจีน ซึ่งเป็นเพียงตัวแทนของระบบศักดินา เพื่อบิดเบือนมิให้ประชาชนเข้าใจถึงศัตรูที่แท้จริงของตน คือชนชั้นผู้ปกครอง. เคริก เรย์โนลด์และลิซา ฮอง เห็นว่า นี่คือความพยายามของจักรที่จะค้นหาเค้าโครงประวัติศาสตร์ที่เป็นเส้นตรงของสยาม โดยเพ่งมองไปที่โครงสร้างของระบบมากกว่ามองหาการเปลี่ยนแปลง. จิตรถูกครอบงำด้วยความคิดที่จะค้นหาตัวอย่างของการชูดริตทางชนชั้นในสังคมศักดินามากเสียจนลืมมองถึงจุดของการเปลี่ยนแปลงในสังคมศักดินาเอง. แม้ว่าจะไม่มีรายละเอียดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงในวิถีการผลิตมาก แต่จิตรก็ได้ชี้ให้เห็นถึงบทบาทของชาวนาในฐานะที่เป็นพลังในความขัดแย้งทางชนชั้น.⁴¹

งานของกลุ่มมาร์กซิสต์เริ่มกลับมามีอิทธิพลขึ้นอีกหลัง "การปฏิวัติเดือนตุลาคม" หรือ "กรณี 14 ตุลาคม 2516" ได้ไม่นาน โดยเกิดขึ้นหลังจากการนำเอางานของจิตรเรื่อง "โฉมหน้าศักดินาไทยในปัจจุบัน" มาตีพิมพ์เป็นเล่มในชื่อ โฉมหน้าศักดินาไทย เมื่อปี พ.ศ. 2517.⁴² ธงชัย วินิจจะกูลเห็นว่าผลกระทบต่อการพิมพ์งานของจิตรในช่วงนี้ คือ 1) ทำลายความชอบธรรมและความน่าเชื่อถือของประวัติศาสตร์ชาติในแนวจารีต และ 2) สร้างกระแสความต้องการประวัติศาสตร์ในแนวมาร์กซิสต์.⁴³ ประวัติศาสตร์ชาติราชวงศ์ที่เคยอธิบายภาพอดีตว่า เป็นภาพของสังคมที่ดั่งงาม อยู่ในอุดมคติ เต็มไปด้วยความปรองดองสมานฉันท์จึงถูกตั้งคำถามและถูกอธิบายเสียใหม่ว่าเป็นสังคมที่กดขี่ชูดริตทางชนชั้น. ประวัติศาสตร์ได้กลายเป็นเรื่องเล่าเป็นเรื่องของความสัมพันธ์ทางการผลิต วิถีการผลิต และความขัดแย้งทางชนชั้นระหว่างผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง. กษัตริย์ในฐานะผู้นำที่ผดุงธรรมจึงถูกปฏิเสธ, พร้อมกับผู้ที่ไพร่ถูกให้คำอธิบายใหม่ว่าเป็นพลังทางชนชั้นที่รอคอยการปลดปล่อย. ประชาชนคนไทยจึงแทนที่จะกลายเป็นเพียงแค่ส่วนขยายของอำนาจบุญญาบารมีของกษัตริย์และเป็นเพียง "วัตถุ" (object) ที่ถูกกระทำ ได้กลับกลายเป็น "องค์ประธาน" (subject) ของการศึกษาที่ต่อสู้ดิ้นรนเพื่อการอยู่รอด เพื่อที่

⁴¹ Ibid., p. 84-5.

⁴² โฉมหน้าศักดินาไทย ตีพิมพ์ครั้งแรกในหนังสือ นิติศาสตร์ ฉบับรับน้องใหม่ (เรียกกันว่า นิติศาสตร์ 2500) ซึ่งถูกสั่งเก็บในฐานะหนังสือต้องห้าม. ฉบับพิมพ์ครั้งแรกมีชื่อเต็มว่า "โฉมหน้าศักดินาไทยในปัจจุบัน" ฉบับซ้ำเมื่อปี พ.ศ. 2517 จึงถูกตัดคำว่า "ในปัจจุบัน" ทิ้ง และพิมพ์ซ้ำครั้งแรกโดยนิสิต จิรโสภณ ภายใต้ชื่อกลุ่มว่า "กลุ่มอิสระ" ซึ่งประกอบด้วย Chiangmai University Students Front, ชมรมคนรุ่นใหม่, สภากาแฟ และสภาน้ำโดม โดยได้รับเงินอุดหนุนจากพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ผ่านทางนิสิต จิรโสภณ. ดู Somsak Jeamteerasakul, "The Communist Party Movement in Thailand", p. 25.

⁴³ Thongchai Winichakul, "The Changing Landscape of the Past: New Histories in Thailand Since 1973", p. 101.

จะกุมโชคชะตา และเพื่อที่จะสร้างประวัติศาสตร์ของตนเอง. ดังนั้นภายใต้บริบทที่งานของจิตรถูกนำมาตีพิมพ์ซ้ำผลิตซ้ำออกไปแพร่หลายในช่วงนี้ ได้ทำให้หัวใจหลักของการเขียนประวัติศาสตร์ไม่ใช่เรื่องของประวัติศาสตร์ราชวงศ์อีกต่อไป แต่ใจกลางสำคัญของการวิเคราะห์คือระบบสังคมทั้งระบบ หรือที่เรียกกันว่า “รูปการสังคม”.⁴⁴ งานของจิตรจึงถูกเป็น “จุดเปลี่ยน” (a break) ของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทย เพราะว่า โฉมหน้าศักดินาไทย “ได้แยกตัว (departed) จากวิถึปฏิบัติในการเขียนประวัติศาสตร์ไทยโดยทั่วไป”⁴⁵ และเป็นงานเขียนที่ “แหวกแนว” จนเกรก เรย์โนลด์สรุปว่า โฉมหน้าศักดินาไทย คือ ประวัติศาสตร์ที่เปลี่ยนแปลงอย่าง “ถอนรากถอนโคน” (a radical history) จนรัฐต้องสั่งเก็บห้ามเผยแพร่ และถูกกันทำออกไปอยู่ที่ชายขอบของการศึกษาประวัติศาสตร์.⁴⁶ งานประวัติศาสตร์แนวมาร์กซิสต์ที่กลับมาเคลื่อนไหวอย่างคึกคักคือการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของกลุ่มนักประวัติศาสตร์ในแนวเศรษฐศาสตร์การเมืองที่เรียกกันว่า “สำนักฉัตรทิพย์”. โดยในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ของปีเดียวกับที่มีการนำเอางานของจิตรเรื่อง โฉมหน้าศักดินาไทย มาตีพิมพ์นี้ วารสารอักษรศาสตร์พิจารณ์ (ฉบับที่ 9 ปีที่ 1, พ.ศ. 2517) ก็ได้ตีพิมพ์บทความประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเรื่อง “วิวัฒนาการระบบเศรษฐกิจไทย” ของฉัตรทิพย์ นาถสุภา. ฉัตรทิพย์เพิ่งความสนใจไปถึงความสำคัญของการตีความประวัติศาสตร์สังคมไทยจากแง่มุมของวัตถุนิยม (materialist perspective). แม้ว่าจะแบ่งยุคประวัติศาสตร์ไทยคล้ายกับจิตร ที่เริ่มจากยุคสุโขทัย ซึ่งเขาลังเลที่จะชี้เฉพาะว่าสุโขทัยเป็นสังคมทาส แต่ฉัตรทิพย์ก็คิดว่าสุโขทัยเป็นสังคมที่มีองค์ประกอบของสังคมศักดินาในโครงสร้างทางชนชั้น, และสังคมศักดินาได้พัฒนาขึ้นอย่างเต็มที่ในช่วงอยุธยา ซึ่งดูได้จากสภาพความล้าหลังของการผลิตทางเกษตรกรรม, การผลิตขยายตัวโดยการขยายพื้นที่ ไม่ใช่การเปลี่ยนธรรมชาติของการผลิต, หรือแม้จะเปลี่ยนจากสังคมทาสมาสู่ศักดินา แต่วิถีการผลิตไม่เปลี่ยน, ระบบเหมืองฝายเป็นระบบการจัดการน้ำที่ริเริ่มโดยชุมชน ไม่ใช่เริ่มมาจากรัฐ. ดังนั้นแม้ว่าจะคล้ายกับวิถีการผลิตแบบเอเชียของมาร์กซ์กับองเกลส์ แต่รูปการสังคมก่อนเป็นทุนนิยมของฉัตรทิพย์นั้นแตกต่างจากวิถีการผลิตแบบเอเชียในประเด็นพื้นฐานมาก. ฉัตรทิพย์ชี้ว่าระบบเศรษฐกิจหลัง พ.ศ. 2398 ทำให้เกิดสภาพ “ศักดินาผสมทุนนิยม” ที่ทุนนิยมครอบงำได้เฉพาะการแลกเปลี่ยน แต่ไม่ได้เปลี่ยนไปถึงวิถีการผลิต. ดังนั้นแม้ว่าจะเกิดชนชั้นแรงงานขึ้นเพื่อรับใช้ภาคอุตสาหกรรมขนาดย่อม แต่ก็ไม่มีเปลี่ยนในเชิงโครงสร้าง. ชนชั้นแรงงานจึงเป็นเพียงแค่ 5 % ของพลังการผลิตทั้งหมด ทำให้คนส่วนใหญ่ยังคงมีและยังคงครอบครอง “ปัจจัย

⁴⁴ Craig J. Reynolds, *Thai Radical Discourse: The Real Face of Thai Feudalism Today* (Ithaca, New York: Southeast Asia Program, Cornell University, 1987), p. 11.

⁴⁵ Ibid., p. 10.

⁴⁶ Ibid., p. 10.

การผลิต" เป็นของตัวเองมากกว่าการขายแรงงาน. การไม่มีการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างทำให้การสะสมทุนท้องถิ่นเพื่อการอุตสาหกรรมอยู่ในระดับต่ำมาก และทำให้มองไม่เห็นว่ามี การเปลี่ยนทางเศรษฐกิจอีกเลยหลัง พ.ศ. 2398.⁴⁷

ในปีต่อมาเมื่อสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทยจัดสัมมนาเรื่อง "ศักดิ์นา กับพัฒนาของสังคมไทย" (เมื่อวันที่ 29 ธันวาคม พ.ศ. 2518) โดยชัยอนันต์ สมุทวณิช ซึ่งนำเอาทฤษฎี "วิธีการผลิตแบบเอเชีย" ของคาร์ล มาร์กซ์ และ "สังคมพลังน้ำ" ของคาร์ล วิตโฟเกล มาใช้เป็นเครื่องมือวิเคราะห์ "โฉมหน้าศักดิ์นาไทย" ของจิตร ภูมิศักดิ์, จั ตรทิพย์ นาดสุภา ซึ่งเป็นผู้วิจารณ์ได้ปฏิเสธการใช้ทฤษฎี "สังคมพลังน้ำ" มาวิเคราะห์สังคมไทย เพราะเห็นว่าสังคมไทยไม่มีระบบการชลประทานขนาดใหญ่โดยรัฐ. จั ตรทิพย์เสนอให้วิเคราะห์ลักษณะเศรษฐกิจของชุมชนและหมู่บ้านโดยอธิบายตามความคิดของ มาร์กซ์ เรื่องการ "เป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์ร่วมกันในฐานะเป็นหน่วยการผลิตพื้นฐาน, เกษตรกรรมกับหัตถกรรมไม่แยกจากกัน, มีลักษณะ "พอเพียงในตัวเอง" (Self Sufficient).⁴⁸

หลังจากนั้นไม่นาน "สำนักจักรทิพย์" ได้เข้าร่วมกับการเคลื่อนไหวเพื่อก่อตั้ง "สมาคมประวัติศาสตร์"⁴⁹ ขึ้นเมื่อ 1 เมษายน พ.ศ. 2521 และได้ร่วมกันนำเสนองานวิจัยในการจัดสัมมนาครั้งแรกของสมาคมประวัติศาสตร์ เรื่อง "ความก้าวหน้าของการศึกษาและการวิจัยประวัติศาสตร์เศรษฐกิจครั้งที่ 2" ที่ศูนย์สารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อ 7 กรกฎาคม พ.ศ. 2522.⁵⁰ งานวิจัยเหล่านี้และชิ้นอื่น ๆ ที่จะตามมาไม่ได้เปลี่ยนสาระสำคัญในการอธิบายเงื่อนไขและช่วงของการเปลี่ยนแปลงที่แตก

⁴⁷ Reynolds and Hong, "Marxism in Thai Historical Studies", pp. 87-8.

⁴⁸ สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล, "สังคมไทยจากศักดิ์นาสู่ทุนนิยม," น. 130-131.

⁴⁹ คือ สมาคมประวัติศาสตร์ ในพระราชูปถัมภ์ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา (The Historical Society Under the Royal Patronage of H.R.H. Princess Maha Chakri Sirindhorn).

⁵⁰ ประกอบด้วยบทความของ 1) สุวิทย์ ไททยวัฒน์ เรื่อง "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง ค.ศ. 1851-1910" 2) สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร เรื่อง "ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย พ.ศ. 2398-2453 และ 3) สุธี ประศาสน์เศรษฐ์ เรื่อง "ระบบทุนนิยมโดยรัฐในประเทศไทย ค.ศ. 1932-1959". ต่อมาบทความและถอดเทปการอภิปรายนี้ได้ถูกจัดพิมพ์ขึ้นในปีต่อมา โดยมีจักรทิพย์ นาดสุภาเป็นบรรณาธิการ ชื่อ วิวัฒนาการทุนนิยมไทย (2523) โดยเพิ่มเอาบทความ 1) "ระบบเศรษฐกิจไทย ค.ศ. 1851-1910" โดยจักรทิพย์ นาดสุภาและสุธี ประศาสน์เศรษฐ์ และ 2) "วิวัฒนาการชนชั้นนายทุนไทย" โดยสุธี ประศาสน์เศรษฐ์. บทความของจักรทิพย์และสุธีแปลมาจากบทนำของหนังสือ Chatthip Nartsupa and Suthy Prasartset, eds. The Political Economic of Siam, 1851-1910 (Mimeograph, 1976) ดู จั ตรทิพย์ นาดสุภา, บก. วิวัฒนาการทุนนิยมไทย (กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิชาการ คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และกลุ่มเศรษฐศึกษา คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523).

ต่างจากบทความก่อนหน้านี้ของฉัตรทิพย์ เพราะคำถามเรื่องสังคมไทยเริ่มเป็นทุนนิยมตั้งแต่เมื่อไหร่ก็ยังคงเป็นคำถามสำคัญที่จะต้องอภิปรายกันอีกนาน และเพื่อที่จะชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างของสังคมไทยก่อนที่ สังคมไทยจะเข้าไปสู่ ยุคทุนนิยม เมื่อปี พ.ศ. 2398 ฉัตรทิพย์อธิบายว่าเศรษฐกิจสังคมไทยก่อนหน้านั้น...

“ส่วนใหญ่เป็นแบบพอยังชีพ การแบ่งงานกันทำและการผลิตเฉพาะอย่างยิ่งไม่พัฒนา แต่ละครอบครัวผลิตของจำเป็นแทบทุกอย่างเอง การค้าภายในประเทศอยู่ในขอบเขตแคบ และเป็นการแลกเปลี่ยนของกับของ การใช้เงินไม่แพร่หลาย การเคลื่อนย้ายผลผลิตปรากฏอยู่ในรูปการส่งส่วย เป็นส่วยสิ่งของที่ผู้ปกครองเกณฑ์จากชาวบ้าน ผู้ปกครองบริโภคส่วยและแลกเปลี่ยนส่วยกับสินค้าฟุ่มเฟือยจากต่างประเทศ การค้าต่างประเทศขณะนั้นคือการแลกเปลี่ยนสินค้าฟุ่มเฟือยเพื่อการบริโภคของชนชั้นนำ ปริมาณสินค้าไม่มากแต่มูลค่าสินค้าสูง การค้าที่มีอยู่ปริมาณน้อยนี้ก็ได้เป็นเสรี ต้องอยู่ภายใต้การผูกขาดของรัฐ ด้วยเหตุนี้กระบวนการการแบ่งงานกันทำทั้งภายในประเทศและระหว่างประเทศจึงแทบจะไม่ปรากฏ ผลก็คือถึงผลิตได้เหลือ การผลิตเพื่อขายก็ไม่เกิดขึ้น”⁵¹

การเข้าร่วมในการค้าระหว่างประเทศอันเป็นผลมาจากสนธิสัญญาเบาริงทำให้ “มีการเปลี่ยนแปลงสำคัญในโครงสร้างสินค้าออก และสินค้าเข้าดั้งเดิม เกิดมีการผลิตเฉพาะอย่าง” และ “กระบวนการแบ่งงานกันทำเริ่มเกิดขึ้นในระดับระหว่างประเทศ ทำให้การผลิตเพื่อการค้าสามารถขยายตัวได้เร็วขึ้น”⁵² นอกจากนี้ สนธิสัญญาเบาริงยังทำให้เกิดการขยายตัวของการค้าภายในและ “เศรษฐกิจเงินตรา”.

คำอธิบายประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ-สังคมไทยก่อนหน้าการทำสนธิสัญญาเบาริงว่าเป็นสังคมเศรษฐกิจแบบ “ยังชีพ” ทำให้ภาพสังคมเศรษฐกิจของสยามก่อนปี พ.ศ. 2398 กลายเป็นภาพที่หยุดนิ่งและไม่เห็นความเคลื่อนไหวของสังคม. ยิ่งไปกว่านี้ ฉัตรทิพย์ยังเห็นว่าแม้หลังการทำสนธิสัญญาเบาริงจนทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตเข้ามาสู่เศรษฐกิจแบบทุนนิยมไปแล้ว แต่โครงสร้างสังคม คักคินาแบบจารีตของไทยก็เปลี่ยนแปลงไป “น้อยมาก” อันเกิดจากการผูกขาดสินค้าหลักๆ โดยรัฐ และการควบคุมเงื่อนไขทางเศรษฐกิจที่เป็นกฎแฉสำคัญ จนกลายเป็นสิ่งกีดขวางความเป็นอิสระของพวกนายทุนกระฎุมพี ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนจีน ที่ถ้าไม่เล่นบทเป็นนายหน้าของทุนตะวันตก (คอมปะดอร์) ก็ทำหน้าที่เป็นเครื่องมือรับใช้อำนาจรัฐ. ธงชัยเห็นว่า “ความสัมพันธ์ทางชนชั้นที่อุปถัมภ์กันนี้ในทัศนะ

⁵¹ เรื่องเดียวกัน, น. 1-2; เน้นโดยฉัตรทิพย์.

⁵² เรื่องเดียวกัน, น. 7 และ 2.

ของ "สำนักฉัตรทิพย์ [Chatthip school]" เป็นกุญแจสำคัญที่ทำให้เกิดอาการด้อยพัฒนาของทุนนิยมไทย".⁵³

การเปลี่ยนที่สำคัญในการวิเคราะห์วิถีการผลิตของฉัตรทิพย์จึงยังคงเป็นสิ่งสำคัญ และสาเหตุหลักที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงคือสนธิสัญญาเบาริ่ง. สนธิสัญญาเบาริ่งจึงเป็นคำอธิบายสำคัญเสมอมาในการวิเคราะห์ของประวัติศาสตร์สายมาร์กซิสม์ เพราะ "หากไทยไม่เปิดต่อการค้าต่าง

⁵³ Thongchai Winichakul, "The Changing Landscape of the Past: New Histories in Thailand Since 1973", p. 105. ควรจะตั้งข้อสังเกตไว้ด้วยว่า ทศวรรษในการมองความคิดในเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและโครงสร้างสังคมไทยของฉัตรทิพย์ ถูกพิจารณาและถูกประเมินแตกต่างกันมากจากนักวิชาการ 2 ท่าน คือสมศักดิ์ เจียมธีรสกุล และธงชัย วินิจจะกุล. โดยที่ทั้งสองได้มองไปที่หน่วยแห่งการวิเคราะห์ที่แตกต่างกัน คือสมศักดิ์มองไปที่การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต และธงชัยมองไปที่การเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างสังคม. สมศักดิ์กล่าวเน้นถึงทัศนะต่อความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในงานของฉัตรทิพย์ว่า การที่สนธิสัญญาเบาริ่งได้นำเศรษฐกิจสังคมไทยเข้าไปสัมพันธ์กับการค้าระหว่างประเทศ จนทำให้วิถีการผลิตของระบบเศรษฐกิจไทย "เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมาก มายมหาศาลขึ้น" (สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล, "สังคมไทยจากศักดินาสู่ทุนนิยม," น. 135). แต่ธงชัยกลับเห็นว่า ฉัตรทิพย์ เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจไปสัมพันธ์กับการค้าระหว่างประเทศและนำระบบเศรษฐกิจไทยเข้าสู่ระบบทุนนิยมหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่งนั้น ได้ส่งผลกระทบต่อโครงสร้างสังคมไทยเกิดการเปลี่ยนแปลงไป "น้อยมาก". (Thongchai Winichakul, "The Changing Landscape of the Past: New Histories in Thailand Since 1973", p. 105). ธงชัยเห็นว่า ความพยายามที่จะเข้าใจสังคมในเรื่องความสัมพันธ์ทางชนชั้น ธรรมชาติของรัฐไทย อันจะนำไปสู่การหายทศวรรษที่เหมาะสมสำหรับการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงสังคมไทย ทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์ไทยมีคำถามและผลิตงานวิจัยทางประวัติศาสตร์ใหม่ๆ ในเรื่องปัจจัยการผลิต รูปแบบความสัมพันธ์ทางการผลิต วิถีการผลิต ชนชั้น เจ้าภาชีนายอากร กระฎุมพี นายทุน ระบบอุปถัมภ์ รูปแบบความสัมพันธ์ทางการผลิต เป็นต้น ทำให้ "รัฐราชอาณาจักรไทยที่ยิ่งใหญ่กลับรูปกลายเป็นรัฐที่นิยมการผูกขาด แลวงหาค่าเช่าทางเศรษฐกิจ ดัวเหลือบตัววัน และเป็นตัวอุปสรรคของการพัฒนา" ("The heroic monarchical state turned out to be monopolistic, rent-seeking, parasitic, and an obstacle to development," ดู Thongchai Winichakul, Op.cit., pp. 105-6). สิ่งสำคัญที่สุดก็คือทำให้รัฐไทยไม่ได้เป็นอะไรที่ยิ่งใหญ่นักหนาอีกต่อไป แต่คือรัฐที่ "บูดริค เป็นอุปสรรค และเป็นต้นกำเนิดของความเจ็บป่วยทางสังคมในปัจจุบัน" (Ibid., p. 106). ความแตกต่างระหว่างธงชัยกับสมศักดิ์ คือ ธงชัยมองที่ความสัมพันธ์ทางอำนาจในรูปการสังคม ที่ชนชั้นศักดินายังคงสามารถปรับตัวและแปลงร่างเข้ากับทุนต่างชาติ และดำเนินการบูดริคต่อไป, ขณะที่สมศักดิ์ให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์เรื่องวิถีการผลิต ที่เปลี่ยนจากระบบเศรษฐกิจแบบ "ยังชีพ" มาสู่ "ทุนนิยม"; เพราะแม้ว่าความขัดแย้งทางชนชั้นจะเป็นหัวใจหลักที่จะเข้าใจปัญหาของประวัติศาสตร์แบบมาร์กซิสม์ แต่ในการวิเคราะห์ครั้งสุดท้ายแล้ว ความสัมพันธ์ทางชนชั้นขึ้นอยู่กับฐานความสัมพันธ์ทางการผลิต และวิถีการผลิตเป็นตัวกำหนด.

ประเทศไทยคงเป็นศักดิ์นาบวิสุทธิไปอีกหลายร้อยปี..."⁵⁴ การปรับตัวของรูปการสังคมที่ตรงซัยพุดถึง จึงเป็นเพียงแค่ผลกระทบจากการเปลี่ยนวิถีการผลิต.

การอธิบายถึงการเปลี่ยนแปลงที่เน้นความสำคัญของ "ปัจจัยภายนอก" คือสนธิสัญญาเบาริ่งนั้น สมเกียรติ วันทะนะเคยตั้งข้อสังเกตว่า "ถ้าใช้สำนวนของอาจารย์นิธิก็ต้องบอกว่า เป็นการมองประวัติศาสตร์ไทย 'จากกราบเรือ (ฝรั่ง) หรือเมืองป้อม (ฝรั่ง) ที่เป็นโรงเก็บสินค้า' ในที่สุดแล้ว วิธีการมองแบบนี้ไม่น่าจะก่อให้เกิดความเข้าใจที่ลึกซึ้งถึงพลังความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงและจุลภาพของประวัติศาสตร์ไทยจากภายในได้นัก".⁵⁵

จาก "ปัจจัยภายใน" ของนิธิ เอียวศรีวงศ์ ถึงการกลับมาหา "ปัจจัยภายนอก" ของธงชัย วินิจจะกุล

งานของนิธิไม่ได้โต้แย้งกับงานของฉัตรทิพย์โดยตรง เพราะหัวใจหลักของการวิเคราะห์อยู่ที่การเสนอภาพโลกทัศน์และจิตสำนึกแบบกระฎุมพี ที่ให้ความสำคัญกับเหตุผลและความจริงเชิงประจักษ์ บวกกับความเป็นมนุษยนิยม ที่ปรากฏอยู่ในงานวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ อันแตกต่างกับจิตสำนึกและโลกทัศน์ในวรรณกรรมของสังคมปลายอยุธยา. แต่การที่นิธิชี้ให้เห็นว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เริ่มมีเศรษฐกิจเพื่อการตลาดขึ้นอย่างมากในต้นรัตนโกสินทร์ ทำให้ภาพสยามเก่าที่หยุดนิ่งอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพและการให้ความสำคัญต่อ "ปัจจัยภายนอก" เพียงอย่างเดียวว่ามีผลกระทบต่อเปลี่ยนแปลงอาจไม่เพียงพอ.⁵⁶ นอกจากนี้ นิธิยังได้ชี้ให้เห็นว่าสภาพการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจสังคมต้นรัตนโกสินทร์และโลกทัศน์ ที่ให้ความสำคัญต่อเหตุผลและความจริงเชิงประจักษ์ และความเป็นมนุษยนิยม ทำให้ช่วงสยามเก่ามีความสืบเนื่องกับการเปลี่ยนแปลงในช่วงการปฏิรูปประเทศในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 มากยิ่งเสียกว่าจะสืบเนื่องกับอยุธยา. การอธิบายความเปลี่ยนแปลงที่สืบเนื่องกันระหว่าง "สยามเก่า" กับ "สยามใหม่" ของนิธิ จึงนอกจากจะปฏิเสธการอธิบายความเปลี่ยนแปลงที่เน้นไปที่ "ปัจจัยภายนอก" เพียงอย่างเดียวแล้ว ยังหันมาให้ความสำคัญอย่างมากต่อ "ปัจจัยภายใน" ว่าเป็นเงื่อนไขสำคัญของการเปลี่ยนแปลง. นิธิจึง

⁵⁴ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, "ว่าด้วยทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ไทย," *เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย* (2524); อ้างจากสมเกียรติ วันทะนะ, "ประวัติศาสตร์ไทยในทศวรรษที่ผ่านมา (2520-2530)," น. 37.

⁵⁵ สมเกียรติ วันทะนะ, เรื่องเดียวกัน, น. 37; เน้นโดยผู้อ้าง.

⁵⁶ ดูตัวอย่างที่ดีของการโต้แย้งระหว่างนิธิกับฉัตรทิพย์ได้ใน สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล, "สังคมไทยจากศักดิ์นาบวิสุทธินิยม", น. 128-164.

เป็นคนแรกที่ทำให้ความสำคัญอย่างมากต่อ "ปัจจัยภายใน" ในการอธิบายการเปลี่ยนแปลง ที่จะส่งผลกระทบต่องานประวัติศาสตร์ในช่วงต่อมา.

ข้อเสนอที่ท้าทายต่อการตีความประวัติศาสตร์ "สำนักจักรทิพย์" อย่างแรงจนแทบทำให้จักรทิพย์ต้องเปลี่ยนข้อเสนอไป⁵⁷ มาจากงานของนิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง ปากไก่และใบเรือ (2527).⁵⁸ บทความชิ้นสำคัญที่สุดในรวมบทความชุดนี้คือ "วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์" ซึ่งที่นิธิเริ่มด้วยการท้าทายต่อคำอธิบายประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์เกือบจะทั้งหมดเท่าที่เคยเขียนกันมา โดยชี้ว่าคำอธิบายที่จัดให้ต้นรัตนโกสินทร์ช่วง พ.ศ.2310-2398 อยู่ในยุค "สยามเก่า" เพื่อให้เป็นภาพที่ตรงกันข้ามกับ "สยามใหม่" สำหรับอธิบายความเปลี่ยนแปลงจากการปฏิรูป "อันมีกษัตริย์เป็นผู้นำในต้นพุทธศตวรรษที่ 25" นั้นมี "อันตราย" อยู่ 2 ประการ คือ 1) ทำให้มองไม่เห็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมาเป็นเวลาอันยาวนาน "เป็นเวลาหลายศตวรรษ นับตั้งแต่สมัยลพบุรีมาจนถึงรัชกาลที่ 5...ซึ่งครอบงำวิวัฒนาการอันนำขึ้นต้นของสังคมไทยที่ไม่สามารถถูกจับให้หยุดนิ่งอยู่ในคำว่า 'สยามเก่า'." 2) การเน้นให้เห็นความแตกต่างระหว่าง "สยามเก่า" กับ "สยามใหม่" นั้นไม่ช่วยให้เกิดความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงของการปฏิรูป "ได้อย่างแท้จริง", เพราะเป็นการเน้นความสำคัญของ "ปัจจัยภายนอก" และ "แรงผลักดันจากภายนอก" มากเกินไปจนทำให้เข้าใจว่าไม่เพียงแต่ตะวันตกเป็นปัจจัย ที่ผลักดันให้เกิดการ

⁵⁷ สมเกียรติ วันทะนะ กล่าวว่างานนิธิเรื่อง "วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์" นั้น "ต้องมีอิทธิพลไม่น้อยต่ออาจารย์จักรทิพย์อย่างแน่นอน...[จน] "ผู้ยิ่งใหญ่" ที่ชื่อจักรทิพย์ นาดสุภา ก้าวเข้ามาอธิบายจุดนี้ด้วยเนื้อหาสาระที่ต่างไปจากเดิม," ดูสมเกียรติ วันทะนะ, "ประวัติศาสตร์ไทยในทศวรรษที่ผ่านมา (2520 - 2530)," น. 38.

⁵⁸ รวมงานชิ้นนี้ของนิธิถูกนำเสนอสู่วงวิชาการเป็นระยะตั้งแต่ปี พ.ศ.2521 [ถ้าหากรวมเอาผลงานเรื่อง ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2523) ซึ่งถูกนำเสนอเป็นครั้งแรกในรูปของปาฐกถาสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย เมื่อปีพ.ศ.2521 เข้ามาอยู่ในกลุ่มคำอธิบายนี้ด้วย] บทความเรื่อง "โลกของนางนพมาศ" นั้นได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกใน วารสารธรรมศาสตร์ 9:1 (กรกฎาคม - กันยายน 2522) แต่ตีพิมพ์ออกมาจริงๆ ในต้นปี พ.ศ.2523. บทความเรื่อง "สุนทรภู่: มหาวีกรรมพิ" ออกมาครั้งแรกในรูปเอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์สังคมสมัยต้นกรุงเทพฯ จัดโดยชมรมประวัติศาสตร์ศึกษา มหาวิทยาลัยศิลปากร, 17-19 มกราคม พ.ศ.2524. บทความเรื่อง "อันเนื่องมาจากมหาชาติเมืองเพชร," วารสารธรรมศาสตร์ 10:4 (2524): 141-157. บทความเรื่อง "พระปฐมสมโพธิกถา: ธรรมประวัติหรือชีวประวัติ" เป็นบทความประกอบการบรรยายของทางสมาคมประวัติศาสตร์, จัดที่ตึกอักษรศาสตร์ 4 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 24 ธันวาคม พ.ศ.2524. บทความที่สำคัญที่สุดในหนังสือเล่มนี้คือ "วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์" ถูกนำเสนอต่อที่ประชุมสัมมนา "สองศตวรรษรัตนโกสินทร์: ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย" จัดโดยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2525. รายละเอียดบางส่วนกรุณาดูใน สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล, "สังคมไทยจากศักดิ์นาสู่ทุนนิยม".

เปลี่ยนแปลง แต่ยังเป็นตัวกำหนดให้เกิดการเปลี่ยนแปลง, “สยามใหม่” จึงถูกอธิบายว่าเกิดขึ้น “โดยปราศจากรากฐานภายในสังคมรองรับ”.⁵⁹ คำอธิบายถึงการปฏิรูปในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นคำอธิบายที่ “เกิดขึ้นโดยขาดเหตุผล และจำต้องอธิบายด้วยการเน้นแต่แรงผลักดันจากภายนอก อันเป็นคำอธิบายที่ขัดแย้งอยู่ในตัวเอง”. นิธิเห็นว่า “ไม่มีพลังอะไร ไม่ว่าจะยิ่งใหญ่ขนาดใด จะผลักดันสังคมเก่าให้เปลี่ยนไปได้โดยสงบเช่นนี้ หากปราศจากพื้นฐานแห่งความเปลี่ยนแปลงที่มีมาก่อน”.⁶⁰

นิธิเห็นว่า “พลังผลักดันจากภายนอกแต่เพียงอย่างเดียว ไม่เคยกำหนดแนวทางการเปลี่ยนแปลงของสังคมใดได้อย่างแท้จริง”. ความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงจึงต้องให้ความสำคัญต่อ “เชื้อแห่งความเปลี่ยนแปลงซึ่งสถิตอยู่ในสังคม” จึงจะทำให้เกิดความเข้าใจพัฒนาการของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจาก “ภายในสังคมไทยเอง แทนที่จะชะงักงันแต่แรงผลักดันจากภายนอก ซึ่งไม่ช่วยอธิบายสังคมไทยได้มากไปกว่าการสัมผัสอย่างผิวเผินที่เปลือกนอกเท่านั้น”.⁶¹ นิธิพยายามชี้ให้เห็นภาพการขยายตัวทางการค้าที่เกิดขึ้นตั้งแต่ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ที่เกิดการผลิตเพื่อการตลาดเพิ่มขึ้น (อาทิพริกไทย น้ำตาล ข้าว). การผลิตเพื่อการค้าทำให้เกิดภาคเศรษฐกิจแบบเงินตราที่ส่งผลให้คนกลุ่มหนึ่งก่อรูปขึ้นเป็นชนชั้นกระฎุมพี และนิธิได้ชี้งานวรรณกรรมเพื่อชี้ให้เห็นถึงโลกทัศน์แบบกระฎุมพีที่เน้นความสำคัญของความเป็นเหตุเป็นผล ความจริงเชิงประจักษ์ และมนุษยนิยม. การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมการเมือง ทำให้นิธิเห็นว่า ต้นรัตนโกสินทร์เป็นอีกยุคสมัยหนึ่งที่ไม่ได้สืบเนื่องและมีความแตกต่างจากปลายอยุธยา. การเปลี่ยนแปลงในทางเศรษฐกิจสังคมและโลกทัศน์ไทยช่วงต้นรัตนโกสินทร์ได้ขยายตัวอย่างต่อเนื่อง สนธิสัญญาเบาริ่งจึงเพียงแต่เป็นตัว “เร่งเร้า” ให้กระบวนการเปลี่ยน

⁵⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากใต้และใบเรือ, น. 3.

⁶⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากใต้และใบเรือ, น. 372. การให้ความสำคัญกับ “ปัจจัยภายใน” ของนิธิไม่ใช่แนวทางที่เพิ่งเสนอใน ปากใต้และใบเรือ แต่เป็นแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ที่สำคัญของนิธิเสมอมา อาทิ การมองการเปลี่ยนแปลงในทางการเมืองสมัยพระนารายณ์ ที่พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกใน เอกสารการสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองลพบุรี เมื่อ พ.ศ. 2523 ที่มักจะอธิบายถึงความสัมพันธ์และอิทธิพลของฝรั่งเศสว่าเป็นนโยบาย ที่ต้องการให้เกิดการถ่วงดุลย์ทางอำนาจกับอังกฤษและฮอลันดา. นิธิเสนอให้มองย้อนกลับไปที่ปัจจัยภายใน ว่ามีสาเหตุสำคัญมาจาก “การเมืองภายในของอยุธยามากกว่าการเมืองระหว่างประเทศ และการจะเข้าใจแรงผลักดันที่อยู่เบื้องหลังนโยบายต่างประเทศเช่นนี้จะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยการเข้าใจการเมืองภายในของอยุธยา.” ดูนิตี, 2527ข: 13. หรือในงานเรื่อง พระเจ้ากรุงธนบุรี (2536) ที่นิธิมองว่าปัญหาของการล่มสลายของอยุธยาเกิดจากปัญหาภายในระบบป้องกันตัวเองและระบบปกครองของอยุธยาเองมากกว่าการตีของพม่า, กองทัพพม่าเพียงแต่ช่วยทำให้การแตกของราชอาณาจักรอยุธยาเห็นได้ชัดและเร็วขึ้นเท่านั้น.

⁶¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากใต้และใบเรือ, น. 4 และ 171.

แปลงแผ่ขยายออกไปอย่างกว้างขวางและรวดเร็วขึ้น ซึ่งทำให้ผู้คนจำนวนมากเข้ามาเกี่ยวข้องกับ เศรษฐกิจแบบตลาดเพิ่มมากขึ้นตามไปด้วย. นิธิเห็นว่า กระบวนนี้ทำให้โครงสร้างอำนาจ "ในกรอบ โครงของศักดินาแบบเก่า" ไม่สามารถทำงานได้ต่อไป "แม้การปฏิรูปอย่างกว้างขวางในรัชกาลที่ 5 ก็ได้แต่เพียงยืดอายุของโครงสร้างอำนาจต่อไปอีกประมาณครึ่งศตวรรษเท่านั้น การปฏิวัติของพวก ราษฎรใน พ.ศ. 2475 จึงเกิดขึ้นเพื่อจัดสรรโครงสร้างของอำนาจในหมู่ราษฎรด้วยกันใหม่ นับเป็น ความสืบเนื่องในประวัติศาสตร์ที่ยาวนานอันมองย้อนหลังไปได้ถึงต้นรัตนโกสินทร์".⁶² "สยามเก่า" จึง มิได้มีสภาพที่ "อยู่นิ่งตายตัว" แต่เป็น "สภาพที่มีฉลภาพ" จนยุคแห่งการปฏิรูปของกษัตริย์ "อาจจะมิ ความสืบเนื่องกับต้นรัตนโกสินทร์เสียยิ่งกว่ายุคต้นรัตนโกสินทร์มีความสืบเนื่องกับอยุธยา".⁶³

การอธิบายการเปลี่ยนแปลงของนิธิด้านหนึ่งได้ทำลายข้อเสนอมันที่ให้ความสำคัญกับการทำ สนิธิตัญญาเบาใจอย่างมาก และในอีกด้านหนึ่งก็เป็นการให้ความสำคัญกับเหตุการณ์ปฏิวัติ พ.ศ. 2475 ว่าเป็นการเคลื่อนไหวทางการเมืองของพวกราษฎร. การหารากเหง้าของการเปลี่ยนแปลงใน ทางเศรษฐกิจของต้นรัตนโกสินทร์ถูกขยายต่อไปจนถึงปลายอยุธยาในงานของสายชล วรรณรัตน์ที่ ให้ ภาพการขยายตัวทางการค้าที่กระทบต่อสังคมและความคิดในสังคมจนสรุปว่าได้เกิดการเปลี่ยนแปลง จนทำให้คนในสังคมปลายอยุธยาได้ "แสดงให้เห็นถึงความเชื่อมั่นในพลังความสามารถของมนุษย์ และเชื่อมั่นอย่างสูงในความรู้ที่ตนมีอยู่".⁶⁴ ส่วนการก่อรูปของชนชั้นราษฎรและโลกทัศน์ที่เน้นถึง ความสำคัญของเหตุผล ความจริงเชิงประจักษ์ และมนุษยนิยม ได้ถูกรับมาอธิบายต่อในงานของอรรถ จักร สัตยานุรักษ์ (2538) และนครินทร์ เมฆไตรรัตน์ (2540). อย่างไรก็ตามอรรถจักร์พลิกกลับหัวกลับ หางคำอธิบายของนิธิเสียใหม่ ด้วยการจับโลกทัศน์แบบราษฎรของสังคมไทยต้นรัตนโกสินทร์ที่นิธิ เสนอมาแปลงให้เป็นความคิดของตัวกษัตริย์เพียงคนเดียว โดยเฉพาะการเปลี่ยนความคิดเรื่องเวลา จากเวลาแบบหมุนเวียนเป็นวิถุสงสารไม่สิ้นสุดมาสู่การคิดถึงเวลาที่ก้าวหน้า (progressive). ความ คิดเรื่องเวลาที่ก้าวหน้านี้ถูกส่งผ่านออกไปสู่สังคม ในวงกว้างขึ้นผ่านระบบการศึกษาสมัยใหม่หลังการ ปฏิรูปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนทำให้คนกลุ่มหนึ่ง คือข้าราชการและพ่อค้า ประชาชน ที่มีการศึกษานำถึงความคิดเรื่องการก้าวหน้าและรู้สึกถึงความสำคัญของตัวเองในฐานะ ที่เป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่ซึ่งมีภาระต้องช่วยกันผลักดันให้ประเทศไทยเจริญก้าวหน้า จนก่อให้เกิดสำนึกร่วมกันในการทำการปฏิวัติ พ.ศ. 2475. ส่วนงานของนครินทร์ได้รับเอากระบวนการเปลี่ยน

⁶² นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ, น. 292.

⁶³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ, น. 4.

⁶⁴ สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาลงกรณ์ (พ.ศ.2325-2352)", น. 41; และดูบทที่ 1.

แปลงทางเศรษฐกิจที่ก่อให้เกิดชนชั้นและโลกทัศน์แบบกระฎุมพีของนิริมา (รวมทั้งเพิ่มชนชั้น "ไพร่กระฎุมพี" เข้าไปด้วย)⁶⁵ และได้พัฒนาสืบเนื่องและคลี่คลายขยายตัวจนก่อรูปเป็น "ชนชั้นกลาง" ที่ร่วมกันทำการเคลื่อนไหวปฏิวัติ พ.ศ. 2475 ที่เขาเห็นว่าเป็นการปฏิวัติของชนชั้นกลาง.

อย่างไรก็ตาม ข้อเสนอก็คือว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงในทางเศรษฐกิจและโลกทัศน์แบบกระฎุมพีในต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นการอธิบายการเปลี่ยนแปลงมาจาก "ภายใน" ของนิริมาก็ได้ถูกท้าทายอย่างมากจากงานของธงชัย วินิจจะกุล⁶⁶ ที่หันกลับมาอธิบายสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงอยู่ที่การรับความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวันตกในช่วงรัชกาลที่ 3 และที่ 4 โดยเฉพาะความรู้ในเรื่องดาราศาสตร์และภูมิศาสตร์สมัยใหม่. ความรู้ทางดาราศาสตร์และภูมิศาสตร์ได้ก่อให้เกิดการทำทลายกับความรู้อันเกี่ยวกับโลกภูมิและจักรวาลวิทยาแบบเดิมของสยามอย่างแรง จนก่อให้เกิดการโต้เถียงกันในหมู่ปัญญาชนสยามในช่วงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่นำเอาความรู้ในวิทยาศาสตร์มาอธิบายความเป็นเหตุผลให้กับพุทธศาสนา พร้อมกับปฏิเสธความไม่เป็นเหตุผล "ด้วยมาตรฐานแบบวิทยาศาสตร์สมัยใหม่" ในความรู้แบบเดิม เช่น ความรู้เกี่ยวกับโลกภูมิในหนังสือ ไตรโลกวินิจจยภณ และความรู้โหราศาสตร์ต้องเปิดพื้นที่ให้แก่ความรู้ดาราศาสตร์และภูมิศาสตร์สมัยใหม่ในเหตุการณ์สุริยุปราคาที่หัวากอเมื่อ พ.ศ. 2411. ความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวันตกได้รับชัยชนะครั้งสำคัญเหนือความรู้ของสยามในเหตุการณ์ ร.ศ. 112 ที่ทำให้สยามถูกกำหนดขอบเขตพรมแดนของตัวเองให้แน่ชัดบนแผนที่สมัยใหม่ พร้อมกับที่รู้สึกสูญเสียความเชื่อมั่นในตัวเองไปอย่างมากจนธงชัยเรียกว่าเป็น "วิกฤติการณ์ทางเอกลักษณ์ของสยาม".

ธงชัยไม่ได้ประกาศไว้ว่าตนเองเน้นว่าสาเหตุสำคัญของการเปลี่ยนแปลงนั้นเป็นผลมาจาก "ปัจจัยภายนอก", แต่การให้ความสำคัญแก่ความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวันตกก็เป็นเครื่องบ่งชี้สำคัญในตัวเองอยู่แล้วว่า ในคำอธิบายของธงชัยนั้นสาเหตุหลักในโครงเรื่องของการเปลี่ยนแปลงจาก "สยามเก่า" มาเป็น "สยามใหม่" คือ "ปัจจัยภายนอก" ที่มาจากตะวันตก. การเปลี่ยนแปลงในทัศนะของธงชัยแม้จะถูกมองว่าเป็นผลมาจากอิทธิพลแรงบีบบังคับจากรัฐมหาอำนาจตะวันตกตาม "โครงเรื่อง" (plot) ของการอธิบายประวัติศาสตร์การเปลี่ยนแปลงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งเน้นการเปลี่ยนแปลงที่มาจากปัจจัยภายนอก, แต่แม้ว่าข้อเสนอของธงชัยจะเป็นสิ่งที่ตอกย้ำให้เห็นถึงคำอธิบายที่เน้นการเปลี่ยนแปลง

⁶⁵ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อัมรินทร์, 2540), น. 10-15.

⁶⁶ Thongchai Winichakul, "Siam Mapped: A History of the Geo-body of Siam" (Ph.d. dissertation, University of Sydney, 1988) และ Siam Mapped: A History of the Geo-body of a Nation (Hawaii: Hawaii University Press, 1994).

แปลงที่มาจากภายนอกตามที่นิธิ เอียวศรีวงศ์เองได้เคยตั้งข้อสังเกตไว้⁶⁷ ผู้วิจัยก็เห็นว่า ข้อเสนอนี้ในงานเขียนของธงชัยมีความสลับซับซ้อน และมีลักษณะที่ "กลับหัวกลับหาง" แนวทางของคำอธิบายทางประวัติศาสตร์ที่เน้นบทบาทของชนชั้นนำในฐานะผู้กระทำการหลักและขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ จนดูเหมือนว่าการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเกือบจะทั้งหมดขึ้นอยู่กับ "อิริยาบถ" ของชนชั้นนำ. สิ่งที่เกือบจะตรงกันข้ามก็คือ เกือบจะทุกอิริยาบถของชนชั้นนำสยามที่มี "ปฏิ-กิริยา" ต่อการเปลี่ยนแปลงที่กำลังจะเกิดขึ้นต่างหากที่เป็นผลมาจากวาทกรรมของความรู้ทางด้านภูมิศาสตร์สมัยใหม่. มนุษย์จึงเป็นเพียงแค่ "ตัวแทน" (agent) ของวาทกรรม (discourse)⁶⁸ และเป็นเพียง "เครื่องมือสำคัญสำหรับให้บรรลุความเป็นจริงในความจริงในความจริงต่อพื้นผิวโลกที่ถูกวาดโครงการไว้" หรือเพื่อจะได้ทำให้พื้นที่ที่เป็นนามธรรมในแผนที่กลายเป็นความจริงขึ้นมาเท่านั้น.⁶⁹ ในทัศนะเช่นนี้ การเปลี่ยนแปลงแม้ว่าจะช่วยทำให้สยามสามารถกำหนดตัวตนที่แน่นอนบนแผนที่ขึ้นมาได้ แต่กำเนิดของรัฐสยามก็ไม่ได้ยิ่งใหญ่อะไรจนอาจกล่าวได้ว่า ประเทศสยามเกิดจากกระดาษเพียงแผ่นเดียว.

⁶⁷ โปรดดูข้อสังเกตและความคลางแคลงใจในคำอธิบายนี้ได้ในการสัมมนาเรื่อง "การได้ดินแดนกับความทรงจำอำพราง" ของธงชัย วินิจจะกุล ใน สมุดสังคมนศาสตร์ 12: 3-4 (กุมภาพันธ์ - กรกฎาคม 2533): 101-125. คำถามของนิธิอยู่ในหน้า 115-117.

⁶⁸ "วาทกรรม" (discourse) เป็นศัพท์บัญญัติพจนานุกรมไทยในการศึกษางานของฟูโกของสมเกียรติ วันทะนะ ตูธงชัย วินิจจะกุล. "วิธีการศึกษา ประวัติศาสตร์แบบวงศ์วิทยา (Genealogy)" (รายงานโครงการวิจัยเสริมหลักสูตร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534). วาทกรรมถูกให้ความหมายไว้อย่างซับซ้อนหลายประการ. นิธิ เอียวศรีวงศ์ เองก็เคยให้ความสนใจต่อทฤษฎีเกี่ยวกับวาทกรรม และคำอธิบายว่าวาทกรรมหมายถึง "การโยงใยข้อเท็จจริงที่สลับซับซ้อนที่สุดเป็นข้อเท็จจริงทุกด้านที่สังคมนั้นรู้ ไม่ว่าจะเป็นการแพทย์ วิทยาศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ปรัชญา ภาษาวรรณคดี ฯลฯ เป็นองค์ความรู้ของสังคม วาทกรรมเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นเหมือนองค์ความรู้ก็เป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้น คนทุกคนตกอยู่ใต้อำนาจของวาทกรรมหนึ่งๆ ทั้งสิ้น เพราะโลกภายนอกมันสัมพันธ์กันอย่างนี้ เราจึงควรมีสถานะอย่างนี้" (นิธิ เอียวศรีวงศ์, "จดหมายตอบ," รัฐศาสตร์สาร 14:3 - 15:1 (ก.ย. 2531 - เม.ย. 2532), น.326. ผู้ที่สนใจเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องวาทกรรมอาจหาได้เพิ่มเติมจากงานของธเนศ วงศ์ยานนาวา, การวิเคราะห์ขั้วเจก (Subject): ทฤษฎีที่ไร้ทฤษฎีว่าด้วยอำนาจของมิเชล ฟูโก (กรุงเทพฯ: ศูนย์วิจัยคณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532); ชัยวัฒน์ สถาอานันท์, "เทววิทยาแห่งวาทกรรม: ทำความเข้าใจอำนาจแห่งวาทกรรม ด้วยนารายณ์สิบปาง," สมุดสังคมนศาสตร์ 12:3-4 (กุมภาพันธ์-กรกฎาคม, 2533):175-191; ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, รัฐศาสตร์ การบริหารรัฐกิจ ทฤษฎี: นวัตกรรมรัฐศาสตร์แนววิพากษ์ (กรุงเทพฯ: ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก, 2540); และธีระนุชเปี่ยม, "ความรู้ อำนาจ อุดมการณ์ในวาทกรรมทางประวัติศาสตร์", วารสารร่วมพลัง 15:2 (ตุลาคม 2539 - มกราคม 2540): 6-21 เป็นต้น.

⁶⁹ Thongchai Winichakul, Siam Mapped, p. 130.

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ต้องการจัดการกับปัญหาความขัดแย้งในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงจากยุค "สยามเก่า" เข้าสู่ยุค "สยามใหม่" ในงานของนิธิ เอียวศรีวงศ์กับธงชัย วินิจจะกุล. งานของนิธิชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมการเมืองในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งส่งผลกระทบให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของคนกลุ่มหนึ่งที่หันมานับถึงความสำคัญของความจริงเชิงประจักษ์, เหตุผลนิยม และมนุษยนิยม ที่นิธิเรียกว่าเป็นโลกทัศน์แบบกระฎุมพี. นิธิเห็นว่าการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นกระฎุมพีต้นรัตนโกสินทร์นี้ทำให้ "ต้นรัตนโกสินทร์" มิได้สืบเนื่องกับ "ปลายอยุธยา" และทั้งยังพยายามชี้ให้เห็นว่า "ต้นรัตนโกสินทร์" นั้นสืบเนื่องในทางความคิดต่อลงมาจนถึงยุคแห่งการปฏิรูปประเทศที่นำสยามไปสู่ความเป็น "สยามใหม่" ในเวลาต่อมา. การเปลี่ยนแปลงระหว่าง "สยามเก่า" กับ "สยามใหม่" จึงไม่ได้เป็นการเปลี่ยนแปลงแบบแตกหักและเป็นผลมาจากแรงบีบคั้นของปัจจัยภายนอก, แต่คือการเปลี่ยนแปลงที่วางอยู่บนพื้นฐานของพลวัตและบริบททางประวัติศาสตร์ของสังคมไทย. ส่วนงานของธงชัย วินิจจะกุลกลับมองเห็นประวัติศาสตร์ในช่วงแห่งการเปลี่ยนแปลงจาก "สยามเก่า" มาเป็น "สยามใหม่" ว่าเป็นประวัติศาสตร์ของการแตกหัก รุนแรง และเป็นผลจากแรงบีบคั้นของปัจจัยภายนอก. แม้ว่าธงชัยจะให้ความสำคัญกับปัจจัยภายนอกอย่างมาก แต่สิ่งที่แตกต่างกับการอธิบายของคนอื่นๆ คือธงชัยได้สร้างความซับซ้อนในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงจาก "สยามเก่า" มาสู่ "สยามใหม่" ว่าเป็นผลจากวาทกรรมของภูมิศาสตร์สมัยใหม่ ที่มหาอำนาจตะวันตกและชนชั้นนำสยามถูกผลักดันให้เป็นร่างทรงเครื่องมือของวาทกรรม โดยที่มหาอำนาจลงมือปฏิบัติการวาทกรรม (discursive practice) ต่อสยามในเวลาเดียวกันกับที่สยามก็ใช้วาทกรรมชุดนี้ไปจัดการกับหัวเมืองชายขอบของตนเอง.

คำอธิบายของทั้งสองจึงขัดแย้งกันอย่างมาก ในการอธิบายการเปลี่ยนของ "สยามเก่า" เป็น "สยามใหม่" กล่าวคือ นิธิ เอียวศรีวงศ์มองเห็นการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องยาวนานค่อยเป็นค่อยไป ขณะที่ธงชัย วินิจจะกุลมองว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างแตกหัก. วิทยานิพนธ์เล่มนี้ จึงพยายามหาจุดเชื่อมระหว่างคำอธิบายทั้งสองด้วยข้อเสนอลึกว่า ความรู้ในทัศนะของชนชั้นนำต้นรัตนโกสินทร์ แยกออกเป็น 2 ส่วนคือ ความรู้ทางโลกย์ กับความรู้ทางธรรม; ความรู้ทางโลกย์ถูกมองว่าเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงและสามารถค้นหาเข้าถึงได้, ส่วนความรู้ทางธรรมเป็นสิ่งที่ถูกมองว่าสูงส่งหยุดนิ่งสมบูรณ์อยู่ในตัวเอง แต่ก็ยังค้นหาและเข้าถึงไม่ได้. การเปลี่ยนแปลงของโลกทัศน์ที่หันมานับเหตุผลนิยม มนุษยนิยมและความจริงเชิงประจักษ์ที่นิธิเสนอนั้นจึงเป็นเพียงแค่การเปลี่ยนแปลงของโลกทัศน์ที่เป็นความรู้ในทางโลกย์ ซึ่งในความเป็นจริงแล้วความรู้ในทางโลกย์ก็ถูกมองว่าเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาและไม่เคยสมบูรณ์แน่นอนดังที่นิธิเสนอ. เมื่อพยายามชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ต่อความจริง (ทางโลกย์), นิธิจึงได้ละเลยโครงสร้างทางความคิดที่มีต่อความรู้ทางธรรม และได้ยืนยันถึงการ

เปลี่ยนแปลงของความรู้ทางโลกย์ที่ถูกมองว่าเปลี่ยนแปลงอยู่แล้ว.⁷⁰ ขณะเดียวกัน นิธิก็ได้ละเลยโลกทัศน์ที่มีต่อความรู้ทางธรรมที่ชั้นชั้นนำให้ความสำคัญสมบูรณ์สูงสุดมาโดยตลอด, และไม่เคยมองว่าเปลี่ยนแปลงไป เพราะปัญหาที่เกิดขึ้นนั้นเป็นเพียงปัญหาของการตีความและวิธีการเข้าถึงความจริงทางธรรมที่มีอยู่แล้วเท่านั้น. นอกจากนี้ การมองว่าความรู้ทางโลกย์เป็นสิ่งที่ไม่สำคัญเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา และเป็นอนิจจัง ได้ทำให้การรับความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวันตกเป็นไปได้ โดยไม่ก่อให้เกิดการแตกหักกับความรู้ที่มีอยู่แต่เดิมเหมือนดังที่ธงชัยเสนอ, เพราะความรู้ทางโลกย์ถูกมองว่าย่อมเป็นของไม่เที่ยง และการที่ยังสามารถเพิ่มพูนเข้าถึงความรู้ทางโลกย์ให้มากที่สุดต่างหากที่จะช่วยทำให้การเข้าถึงความรู้ในทางธรรม คือการบรรลุหลุดพ้นจากวัฏสงสารนั้นสามารถเป็นไปได้. การรับความรู้ทางโลกย์ให้มากที่สุด ที่จะเข้าใจความรู้ทางโลกย์ให้สมบูรณ์ที่สุด เพื่อจะนำไปสู่การบรรลุธรรม จึงไม่เป็นการแตกหักกับความรู้ที่มีอยู่แต่เดิมดังที่ธงชัยเข้าใจ. การแยกความรู้ทางโลกย์กับความรู้ทางธรรมออกจากกันนี้ ต่อมาเมื่อสยามต้องเผชิญหน้ากับตะวันตก, โดยเฉพาะการที่ผู้นำความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่ของตะวันตกเข้าเผยแพร่ในสยามคือมิชชันนารี ซึ่งได้พยายามที่จะหลอมรวมความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่กับความรู้ทางจิตวิญญาณ (ธรรม) ของคริสต์ศาสนาเข้าด้วยกัน, จึงได้ถูกชนชั้นนำสยามหยิบยกขึ้นมาเป็นวาทกรรมหลักในการ "วิวาทะ" กับตะวันตก ด้วยการแยกความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่ให้เป็นเพียงความรู้ในทางโลกย์ และคำสอนของคริสต์ศาสนาเป็นความรู้ทางธรรม เพื่อเลือกรับความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่ และปฏิเสธความรู้ทางธรรมที่นำเสนอมโดยคริสต์ศาสนา โดยมองว่าความรู้ทางธรรมที่อยู่ในพุทธศาสนาต่างหาก ที่อยู่เหนือความรู้ทางธรรมของคริสต์ศาสนา. การเปลี่ยนมารับความรู้ทางโลกย์คือความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่ของตะวันตกจึงไม่เคยถูกมองว่า "แตกหัก", แต่การปะทะหักล้างกันในทางเหตุผลเกี่ยวกับเรื่องความรู้ทางธรรมนั้นต่างหาก ที่เป็นการเผชิญหน้า ปรับตัว รับมือและจัดการกับคริสต์ศาสนาอย่าง "แตกหัก". การเผชิญหน้า

⁷⁰ แม้ว่างานของนิธิ และงานของสายชล จะได้อภิปรายถึงการเปลี่ยนแปลงบางอย่างของการมองพุทธศาสนาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์, แต่ผู้วิจัยคิดว่าสิ่งที่นิธิและสายชลเสนอนั้นไม่ได้เน้นถึงการเปลี่ยนแปลงในเรื่องการมองแก่นกลางสำคัญของพุทธศาสนา คือการบรรลุแจ้งหรือนิพพาน ซึ่งก็ยังคงถูกถือเป็นสิ่งสำคัญสูงสุด. ข้อเสนอที่สำคัญของนิธิคือการพยายามชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนโลกทัศน์ของชนชั้นนำต้นรัตนโกสินทร์ที่หันมาเน้นเหตุผลนิยม, สัจจะนิยม, และมนุษยนิยม ที่ถูกสะท้อนอยู่ในวรรณกรรม ซึ่งรวมไปถึงวรรณกรรมทางศาสนา, โดยไม่ได้ปฏิเสธถึงความสำคัญของการบรรลุแจ้ง และเพียงแต่สะท้อนถึงสิ่งที่ถูกนำเสนอเพิ่มเติมเข้ามาจากการมองพุทธศาสนาแบบจารีตของอยุธยา. ส่วนงานของสายชลเน้นถึงการให้พุทธศาสนาเข้ามาเป็นอุดมการณ์ทางการเมือง ซึ่งสอดคล้องเข้ากับการเปลี่ยนโลกทัศน์ที่นิธิเสนอ. ข้อเสนอของทั้งสองจึงไม่ได้ทำให้ข้อเสนอของผู้วิจัยต้องเปลี่ยนแปลงไปแต่อย่างใด เพราะแก่นสำคัญสูงสุดของพุทธศาสนาคือการนิพพานนั้น ก็ยังคงเป็นความรู้สำคัญสูงสุด.

ท้าทายกันในความรู้ทางจิตวิญญาณ (ทางธรรม) จึงนอกจากจะ "แตกหัก" แล้ว, สยามยังจัดวางความสัมพันธ์(ในเชิงอำนาจ) ว่าตะวันตกนั้นด้อยกว่าสยามในทางจิตวิญญาณอีกด้วย.

การเขียนประวัติศาสตร์แห่งการเผชิญหน้าท้าทายกับคนแปลกหน้าจากตะวันตกของชนพื้นเมืองชาวสยาม ในด้านหนึ่งคือการ "สนทนา" ต่องานเขียนที่ทรงอิทธิพลต่อโลกวิชาการอย่าง Orientalism ของ Edward Said.⁷¹ เอ็ดเวิร์ด ซาอิด วิพากษ์วิจารณ์การนำเสนอ "ตะวันออก" และ "ความเป็นตะวันออก" ในตะวันตก ว่าคือการสร้าง "ระบบของนิยายเชิงอุดมการณ์" (system of ideological fictions)⁷² ของการเขียนเกี่ยวกับตะวันออก ที่กลับสะท้อนและนำเสนอตัวตน (self) ของตะวันตกมากเกินไปว่าความเป็นตะวันออก, และตะวันออกถูกนำเสนอให้เป็น "ความเป็นอื่น" (other) ของตะวันตกที่ด้อยกว่า ล้าหลังกว่าและป่าเถื่อนกว่า ซึ่งเป็นลักษณะที่ขัดแย้งตรงกันข้ามกับความเจริญก้าวหน้าและเหนือกว่าตะวันออกในทุกด้านของตะวันตก. "ตะวันออก" และ "ความเป็นตะวันออก" ในงานเขียนของตะวันตกจึงถูกนำเสนออยู่ภายใต้ชุดของความสัมพันธ์ทางอำนาจ เพื่อยืนยันให้เห็นถึงอำนาจและความชอบธรรมของตะวันตกในการครอบครองและครอบงำตะวันออก. ผลกระทบจากงานของซาอิดทำให้เกิดการศึกษาวาทกรรมและปฏิบัติการของวาทกรรมในแง่มุมต่างๆ ทั้งขยายรายละเอียดของการที่ตะวันตกกระทำต่อตะวันออก หรือการที่ชนพื้นเมืองรับความคิดเรื่องความเจริญ ความก้าวหน้าของตะวันตกแล้วนำไปใช้จัดความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ต่อไปอีกที เพื่อสร้างตัวตนของตนเองที่เจริญก้าวหน้าเหนือกว่าความเป็นอื่นที่ชายขอบหรือความเป็นอื่นของรัฐเพื่อนบ้าน อาทิ การศึกษาเกี่ยวกับการสร้างตัวตนของธงชัย วินิจจะกูลเรื่อง Siam Mapped: The History of the Geo-body of a Nation และบทความเรื่อง "The Other Within",⁷³ หรือการศึกษาถึงการเขียนประวัติศาสตร์ตัวตนของตัวเอง และการสร้างให้จีนกลายเป็น "ความเป็นตะวันออก" ของญี่ปุ่นในงานของสเตฟานทานากะเรื่อง The Japan Orient: Rendering Pasts into History.⁷⁴ อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่าในช่วงหลังๆ มานี้ได้มีงานที่หันมาสนใจด้านอื่นๆ ของ "บูรพาคติศึกษา" (Orientalism); กล่าวคือ แทนที่จะย้ำ

⁷¹ Edward Said, Orientalism (London: Routledge & Kegan Paul, 1978).

⁷² Ibid., p.321.

⁷³ Thongchai Winichakul, "The Other Within: Ethnography and Literature From Bangkok Metropolis to Its Periphery in the Late Nineteenth Century Siam" (Unfinished and unpublished paper presented at the Fifth International Conference on Thai Studies, SOAS, University of London, 4-10 July 1993), และ Siam Mapped: A History of the Geo-body of a Nation (1994).

⁷⁴ Stefan Tanaka, Japan's Orient: Rendering Pasts into History (Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, 1993).

เน้นถึง “โครงเรื่องหลัก” (master narrative) ที่แสดงให้เห็นถึงอำนาจและการครอบงำในเชิงวาทกรรมของจักรวรรดินิยมตะวันตกเพียงอย่างเดียว, งานเหล่านี้กลับแสดงให้เห็นถึง “บูรพาคติศึกษา” ในด้านที่สร้างสรรค์, เปิดกว้างเปิดรับ, และต่างตอบรับต่างตอบแทนซึ่งกันและกันระหว่างตะวันตกกับตะวันออกมากกว่าสิ่งที่ชาวยุโรปจะแสดงให้เห็น ดังที่ปรากฏอยู่ในงานที่เพิ่งตีพิมพ์ออกมาเมื่อเร็วๆ นี้ของ เจ. เจ. คลาร์ก (J. J. Clarke) เรื่อง *Oriental Enlightenment: The encounter between Asian and Western thought*,⁷⁵ คลาร์กได้ประกาศทิศทางใหม่ของการศึกษาเกี่ยวกับ “บูรพาคติศึกษา” ว่าการมีอำนาจนำครอบงำเหนือเอเชียของชาวยุโรปได้นำเสนอให้เห็นถึงเงื่อนไขที่จำเป็นของ “บูรพาคติศึกษา”, แต่เงื่อนไขที่ว่านี้ก็ยังไม่เพียงพอที่จะพูดถึง “บูรพาคติศึกษา” ทั้งหมดได้. คลาร์กกล่าวว่า สิ่งที่เขาสนใจต่อ “บูรพาคติศึกษา” คือ การที่ระดับของความคิดของผู้ที่ถูกครอบครองตกอยู่ภายใต้อาณานิคม “ถูกยกขึ้นเหนือความคิดของผู้เป็นเจ้าของอาณานิคม, และถูกหยิบมาใช้เพื่อทำลายและทำลายโครงเรื่องหลัก (master narrative) ของอำนาจแห่งผู้เป็นเจ้าของอาณานิคม. บูรพาคติศึกษา...ไม่สามารถถูกนิยามอย่างง่ายๆ เข้ากับอุดมการณ์ของผู้ปกครองจักรวรรดินิยม, เพราะในบริบทของตะวันตกแล้ว มันได้นำเสนอการเคลื่อนไหวต่อต้าน...ซึ่งในหลายทางหลายครั้งมักจะนำไปสู่การกลับหัวกลับหางมากกว่าที่จะยืนยันรับรองโครงสร้างทางวาทกรรมของอำนาจจักรวรรดินิยม”.⁷⁶ ในหนังสือเล่มนี้ คลาร์กได้หยิบยกการรับแนวคิดทางปรัชญาใหม่จากตะวันออกของแนวปรัชญาตะวันตกนับตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 20 เป็นต้น, ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการรับเอาอิทธิพลทางความคิดของปรัชญาพุทธศาสนา, วิธีคิดทางปรัชญาของจีนโบราณ, และปรัชญาแบบฮินดูเข้าไปถึงจารีตของปรัชญาตะวันตก. การเขียนประวัติศาสตร์ของการทำลายและต่อต้านในทางวาทกรรมของชนพื้นเมืองดังเช่นที่สยามกระทำต่อตะวันตกจึงถือเป็นส่วนหนึ่งของขยายให้เห็นภาพอีกด้านหนึ่งของ “บูรพาคติศึกษา” ที่ตะวันตกไม่ได้เป็นผู้ผูกขาดและครอบงำตะวันออกแต่ผู้เดียวโดยเบ็ดเสร็จเด็ดขาด, แต่ในการตอบโต้วิวาทะกันระหว่างปัญญาชนสยามกับ มิชชันนารีตัวแทนของตะวันตกกลับทำให้เห็นภาพที่ตะวันตกถูกทำให้เป็นอื่นที่ด้อยกว่าตะวันออก (ในแง่ที่พุทธศาสนาเป็นอารยธรรมร่วมชุดหนึ่งของตะวันออกที่ถูกนำเสนอโดยตัวแทนที่เป็นปัญญาชนสยาม).

⁷⁵ J. J. Clarke, *Oriental Enlightenment: The encounter between Asian and Western thought* (London and New York: Routledge, 1997). คลาร์กได้กล่าวถึงท่าทีของมุมมองต่อบูรพาคติศึกษาในงานของตนว่าต้องการนำเสนอภาพในด้านที่ “more affirmative, ...more creative, more open-textured, and more reciprocal” ของบูรพาคติศึกษา, *ibid.*, p. 8 .

⁷⁶ Clarke, *Oriental Enlightenment*, p. 9.

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

เป้าหมายหลักของวิทยานิพนธ์เล่มนี้ คือเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างคำอธิบายของนิธิ เอียวศรีวงศ์ ที่พยายามชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงและอิทธิพลของโลกทัศน์แบบกระฎุมพีต้นรัตนโกสินทร์ที่เน้นความเป็นเหตุเป็นผล ความจริงเชิงประจักษ์ และมนุษยนิยม ว่าสัมพันธ์กันอยู่อย่างไรกับการรับความคิดและเทคโนโลยีสมัยใหม่ในคำอธิบายของธงชัย วินิจจะกุล, โดยมุ่งเน้นถึงพื้นฐานของการเปลี่ยนแปลงจากระบบความคิดที่แยกความรู้ทางโลกย์กับความรู้ทางธรรมออกจากกันของสังคมไทย ก่อนหน้าการปฏิเสฐความรู้ในทางโลกธรรม กับการเลือกรับความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่หรือความรู้ในทางโลกย์จากตะวันตก จนถึงช่วงของการเผชิญหน้า การนำเอาการแบ่งความรู้ทางโลกย์กับความรู้ทางธรรมมาเป็นวาทกรรมหลักในการเผชิญหน้าและ “ต่อรอง” (negotiate) กับความคิดจากตะวันตก และตลอดจนถึงผลของการปะทะ/การชนกันต่อวิถีคิดของชนชั้นนำไทยในเวลาต่อมา. ทั้งหมดนี้เพื่อที่จะชี้ให้เห็นถึง 1) ลักษณะพื้นฐานของวิถีคิดเกี่ยวกับความรู้และความจริงในช่วงต้นรัตนโกสินทร์จนถึงปลายรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2325-2411), 2) การเปลี่ยนแปลงในการจำแนกประเภทนิยามชนิดและจัดระบบของความรู้ผ่านเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่ถูกเขียนขึ้นตามช่วงจังหวะเวลาต้นรัตนโกสินทร์, และ 3) ปฏิบัติการของชนชั้นนำสยามต่อสภาพความอึดอึดเหลือ ชัดแย้ง คลุมเคลือระหว่างความรู้แบบเดิมกับความรู้แบบใหม่ หรือความสัมพันธ์ระหว่างวิถีคิดและวิธีการหาความรู้กับการจัดความสัมพันธ์ทางอำนาจในสังคมสยาม.

สมมติฐาน และแนวเหตุผล

ในปาฐกถานำเรื่อง “ศึกษาเรื่องไทยในแดนเนรมิต” เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ.2539 ธงชัยเสนอ (โดยศึกษาจากงานของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรื่อง หนังสือแสดงกิจจานุกิจ) ว่าสิ่งที่เรียกว่าการเปลี่ยนแปลงหันมารับความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวันตกในสายตาของชนชั้นนำไทยร่วมสมัยกันนั้น ถึงที่สุดแล้วก็ไม่ได้เป็นสิ่งที่ยิ่งใหญ่อะไรนัก เพราะความรู้ที่ดีกว่า จริงกว่า สมบูรณ์กว่า และเหนือกว่า คือความรู้ในพุทธศาสนา. ความรู้จากตะวันตกเป็นเพียงแค่ว่าความรู้ในทางโลกย์เท่านั้น สิ่งที่อยู่เหนือกว่าความรู้แบบโลกียาสาธาณคือความรู้ในทางธรรม ซึ่งเป็นความรู้ในพุทธศาสนา.⁷⁷

ข้อเสนอนี้ของธงชัยเป็นแนวทางที่ดีมากในการศึกษาวิถีคิดที่มีอิทธิพลต่อวิถีการคิดเกี่ยวกับความรู้ ความจริง และอำนาจ คือความคิดเรื่องการแบ่งเรื่องทางโลก (โลกียะ) ออกจากเรื่องทางธรรม

⁷⁷ ธงชัย “ศึกษาเรื่องไทยในแดนเนรมิต [Thai Studies in Wonderland]” (ปาฐกถานำการสัมมนา “นากกรรมเชิงกระบวนการทัศน์ด้านไทยศึกษา” จัดโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ณ โรงแรมอิมพีเรียล ถนนวิฑู, 13-14 สิงหาคม 2539).

(โลกุตระ) เพราะเมื่อพิจารณาจากหลักฐานแล้วการแบ่งเช่นนี้เป็นวิธีคิดหลักที่กำหนดวิธีคิดในเรื่องอื่นๆ ของสังคมไทยที่มีมาก่อนหน้านั้นแล้ว คืออย่างน้อยก็ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1. ภายใต้กรอบความคิดเช่นนี้ทำให้เห็นได้ว่าข้อเสนอของนิธิในเรื่องการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์มีข้อจำกัดอยู่ในตัวเอง เพราะเป็นเพียงแค่ครั้งเดียวของการเปลี่ยนแปลงในวิธีคิดต่อโลกวัตถุ โดยแทบจะไม่ได้พูดอะไรที่เกี่ยวกับสิ่งที่อยู่ในเรื่องทางธรรม.

การแบ่งโลกย์กับธรรมออกจากกันนี้มีผลต่อวิธีคิดของคนไทยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์อย่างมาก. เรื่องทางโลกย์เป็นเรื่องที่สำคัญกับชีวิตในโลกนี้ที่แวดล้อมชีวิตประจำวันของมนุษย์ที่เป็น "โลกียา สาราณ" แต่เรื่องทางธรรมเป็นเรื่องของโลกหน้า เป็นอุดมคติ และเป็นสิ่งที่ยังไม่สามารถเข้าถึงได้ในโลกนี้. โลกย์บางครั้งถูกแทนที่ด้วยคำอื่นว่า "กาย/สังขาร" [body] เช่นเดียวกับธรรมอาจจะถูกแทนที่ด้วยคำว่า "จิตวิญญาณ" [mind]. กายกับวิญญาณเป็นสิ่งที่อยู่คู่กัน เพราะร่างกายที่ปราศจากวิญญาณนั้นไม่มีความหมาย และไร้ชีวิต. จิตวิญญาณจึงเป็นสิ่งที่สำคัญมาก เพราะเป็นเงื่อนไขของการมีชีวิต. การมีวิญญาณจึงเป็นอุดมคติหรือเป้าหมายของกายสังขาร ทำให้จำเป็นที่จะต้องควบคุมร่างกายเอาไว้เพื่อที่จะมุ่งไปสู่การมีจิตวิญญาณที่ดี. การควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์เพื่อให้บรรลุถึงการมีจิตวิญญาณ (หรือชาติภพที่ดี) ถูกแสดงออกผ่านหนังสือเรื่อง ไตรภูมิโลกวินิจัย⁷⁸ ที่เน้นให้เห็นว่าการควบคุมพฤติกรรมหรือร่างกายของมนุษย์เป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะนำมนุษย์ไปสู่การมีชีวิตที่ดีได้. การให้ความสำคัญกับร่างกายของมนุษย์จึงกลายเป็นหัวใจสำคัญของวิธีการคิดของชนชั้นนำไทย ดังที่ได้แสดงออกโดยการออกกฎหมายบังคับควบคุมการประพฤติในเชิงศีลธรรม⁷⁹ ซึ่งเป็นการกำหนดควบคุมพฤติกรรมร่างกายของมนุษย์ เพื่อมุ่งไปสู่ชีวิตในโลกหน้าที่ดี หรือมุ่งไปสู่จุดสุดยอดของการมีจิตวิญญาณคือนิพพาน. การควบคุมร่างกายที่ไม่แตกต่างจากนักบวชควบคุมร่างกายของตัวเองเพื่อนำไปสู่การบรรลุธรรมหรือการรู้แจ้งเช่นนี้ไม่ได้เป็นคำประกาศลอยๆ อยู่ในกฎหมาย แต่เป็นวิธีคิดที่แพร่หลายในสังคมไทยช่วงต้นรัตนโกสินทร์อย่างมาก จนบางคนใช้วิธีการควบคุมร่างกายอย่างเข้มข้นเพื่อการรู้แจ้ง เช่นกรณีนายบุญเรืองกับกรณีนายนกเผาตัวที่วัดแจ้ง. การควบคุมดูแลร่างกาย หรือการให้ร่างกายเป็นศูนย์กลาง เพื่อจะมุ่งไปสู่โลกที่ยังมาไม่ถึงนี้ ทำให้เรื่องของโลกวัตถุกลายเป็นสิ่งที่สำคัญตามไปด้วย จึงจำเป็นจะต้องทำความรู้จักกับโลกวัตถุในฐานะที่เป็นจริงเพื่อจะสามารถควบคุมจัดการกับเรื่องของโลกวัตถุได้อย่างเต็มที่ ซึ่งทำให้มนุษย์สามารถกำหนดชะตากรรมในด้านจิตวิญญาณของตนเองได้. ความจริงเกี่ยวกับโลกวัตถุจึงเป็นสิ่งที่ค้นหาได้ เข้าถึงได้. ความคิดที่ว่าสามารถจัดการกับ

⁷⁸ จะกล่าวถึงต่อไปในบทที่ 2.

⁷⁹ ดูในบทที่ 2.

ความรู้เกี่ยวกับโลกวัตถุได้ทำให้ความรู้เกี่ยวกับโลกวัตถุไม่เคยมีและไม่จำเป็นต้องมีความแน่นอน เพราะแม้ว่าความรู้ที่เกี่ยวกับโลกวัตถุจะซับซ้อนเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรก็ไม่ใช่อะไรที่สำคัญ.

การที่โลกวัตถุไม่ใช่สิ่งสำคัญ จึงสามารถเลือกที่จะรับจะใช้ความรู้เกี่ยวกับโลกวัตถุอย่างไรก็ได้ ที่เห็นว่าทำให้ตนได้ผลประโยชน์สูงสุด. ความรู้เกี่ยวกับความจริงของธรรมต่างหากที่เป็นสิ่งที่เที่ยงแท้แน่นอนไม่เปลี่ยนแปลง แต่ก็ยังเป็นสิ่งที่ไปได้ไม่ถึง. ความไม่สำคัญของความจริงเกี่ยวกับโลกวัตถุ ทำให้โลกวัตถุปราศจากความแน่นอนตายตัว หรือเปลี่ยนแปลงไม่ได้. "คำให้การ" ในลักษณะต่างๆ จึงเป็นลักษณะพิเศษของการแสวงหาความรู้ เพราะว่าความรู้ที่ได้มาจากคำบอกเล่าของนักเดินทางเท่ากับได้เปิดช่องทางสำหรับการไหลเข้ามาของความรู้. การแสวงหาความรู้จาก "คำให้การ" จึงเท่ากับได้เปิดพื้นที่ให้กับตัวความรู้ จนทำให้ความรู้เป็นสิ่งที่เคลื่อนไหวไม่หยุดนิ่งตายตัว และยังหมายรวมไปถึงการเปิดทางวิวิธวิทยาของการแสวงหาความรู้. สถานะของความรู้ที่จะได้มาใหม่ๆ จะว่าไปแล้วยังไม่สำคัญ เท่ากับการเปิดพื้นที่ในทางวิวิธวิทยาของการแสวงหาความรู้. ความรู้จึงอาจจะเป็นอย่างไรก็ได้ที่จะไหลเข้ามา และเป็นความรู้ที่ได้มาโดยการถ่ายทอดถึงการประจักษ์รู้เห็นของคนที่มาบอกเล่าให้ฟัง. ความรู้ทางโลกย์จึงไม่ได้อยู่ในสภาพที่ตายตัวหยุดนิ่ง ไม่เปลี่ยนแปลง เพราะสามารถสอบถามเอามาจากใครก็ได้ที่เดินผ่านเข้ามา. การได้มาของความรู้ทางโลกย์จึงไม่ใช่ได้มาด้วยการเปิดค้นจากพระคัมภีร์. ด้วยลักษณะของวิธิตดที่แบ่งโลกออกเป็นโลกย์กับธรรมนี่เองที่ทำให้สังคมไทย หรือชนชั้นนำไทยรับความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวันตกได้โดยไม่ตะขิดตะขวงใจ เพราะเป็นแค่โลกวัตถุที่ไม่จริงยั่งยืน.⁸⁰ การรับเช่นนี้ไม่ได้แตกต่างจากการรับปืนไฟในสมัยอยุธยา. แต่เมื่อเผชิญหน้ากับศาสนาคริสต์ซึ่งเป็นเรื่องทางธรรม ความรู้ในพุทธศาสนาต่างหากที่ถูกถือว่าเป็นความจริงสูงสุดและสมบูรณ์สูงสุด. ความผิดพลาด ไร้เหตุผล และไสยศาสตร์ที่ปรากฏอยู่ในพุทธศาสนาถูกอธิบายว่าเกิดจากความเข้าใจผิด ไม่ใช่สิ่งที่อยู่ในพุทธศาสนาอย่างแท้จริง.⁸¹ เมื่อพุทธศาสนาถูกวิพากษ์วิจารณ์จากมิชชันนารีว่าเป็นสาเหตุทำให้สยาม "จมอยู่ในความมืด" และ "ล่าหลัง" ก็ถูกปัญญาชนสยามตอบโต้ว่าพุทธศาสนาเป็นความรู้ที่สอนเกี่ยวกับจิตวิญญาณ สอนให้มนุษย์ "ทวนกระแสกิเลสและตัณหา" และแยกเรื่องโลกย์กับธรรมออกจากกัน. ความรู้ด้านวิทยาศาสตร์ธรรมชาติสมัยใหม่ในเรื่องต่างๆ กลายเป็นความรู้ที่ได้รับการสถาปนาขึ้นและอธิบายด้วยเหตุผลอย่างละเอียดละออ ในขณะที่ข้อโต้แย้งทางศาสนาก็ยังคงเป็นประเด็นหลักที่ถูกนำมาโต้แย้ง จำแนกแยกแยะออกจากความรู้สมัยใหม่. คริสต์ศาสนาถูกวิพากษ์ในเรื่องต่างๆ เช่น อธิบายไม่ได้ด้วยเหตุผล หรือมีปัญหาในเรื่องการพิสูจน์ไม่ได้ด้วยวิธิตดเชิงประจักษ์ เกี่ยวกับการดำรงอยู่ของพระเจ้า พร้อมๆ กับที่พยายามอธิบายความเป็นเหตุเป็นผลในพุทธศาสนา.

⁸⁰ ดุบทที่ 5.

⁸¹ ดุบทที่ 5. ในการวิเคราะห์ความคิดของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์.

การแบ่งความรู้เกี่ยวกับโลกออกเป็น 2 ปริมาณพล คือความรู้วิทยาศาสตร์ธรรมชาติสมัยใหม่ กับความรู้ทางด้านศาสนา ในด้านหนึ่งคือการต้อนรับความรู้เกี่ยวกับโลกวัตถุและเทคโนโลยีสมัยใหม่ของตะวันตกอย่างโอโง่งโจ่งแจ้ว แต่ในอีกด้านหนึ่งคือการยืนยันความเหนือกว่าของความรู้ในทางรูปแบบพุทธศาสนา. การเปลี่ยนแปลงในวิธีคิดเชิงประจักษ์ในช่วงก่อนหน้านี้นำให้เกิดความซับซ้อนในทางความคิดขึ้นมาอย่างมากในหมู่มุขมนตรีชั้นนำ บวกกับพื้นฐานในการคิดที่แบ่งโลกวัตถุออกจากเรื่องทางธรรมหรือศาสนาออกจากกันได้ช่วยทำให้สยามสามารถค้นหาวิถีทางในการตีความและนิยามความเป็นอื่นให้กับตัวเอง และสยามก็ไม่ได้เป็นความเป็นอื่นที่ต่ำกว่า ป่าเถื่อนกว่า หรือไร้อารยธรรมยิ่งกว่า. สยามใช้ความเป็นสมัยใหม่ของตะวันตกที่สยามกระหายที่จะรับเข้ามานั้นเองเป็นเงื่อนไขสำคัญที่จัดการให้ความเป็นตะวันตกแม้ว่าจะก้าวล้ำหน้าสยามในทางโลกวัตถุแต่กลับล้าหลังกว่าในทางจิตวิญญาณ. การจำแนกระหว่างศาสนาที่เกี่ยวข้องกับจิตวิญญาณ กับความรู้สมัยใหม่ที่เกี่ยวกับโลกวัตถุ ตัดขาดออกจากกันนั้นทำให้สยามมีทางเลือกใหม่ที่จะวาดเค้าโครงที่จะทำให้สังคม-รัฐพัฒนาไปสู่ความเป็นสมัยใหม่โดยไม่จำเป็นต้องเปิดรับความเป็นตะวันตกในทุกด้าน. นี่คือการอยากที่จะอยู่ในโลกสมัยใหม่ (modernity) อยากที่จะทันสมัยโดยไม่จำเป็นต้องเป็นตะวันตก. ความเป็นตะวันตกไม่ได้สูงส่งกว่า เหนือกว่าสยามไปทุกด้าน, แต่ในทางจิตวิญญาณแล้วความเป็นไทยและความเป็นตะวันออกต่างหากที่อยู่เหนือกว่า สูงกว่า และน่าพึงปรารถนามากกว่าความเป็นตะวันตก.

วิธีวิทยา/วิธีการศึกษา

การศึกษาจะใช้การวิจัยเอกสารชั้นต้นที่สำคัญๆ เป็นหลัก โดยจะใช้แนวคิดวงศาวิทยา (genealogy)⁸² ซึ่งมุ่งให้ความสนใจต่อตัวเอกสาร อันเป็นเสมือนหนึ่งสืบสายสาแหรกการเปลี่ยนแปลงความคิดในทางประวัติศาสตร์. การนำสาแหรกความคิดมาเปรียบเทียบ (juxtapose) จึงน่าจะเป็นการเปิดให้เห็นเส้นสายร่องรอยการเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์ความคิดของต้นรัตนโกสินทร์ ที่จะแสดงให้เห็นการปรับตัว, เปลี่ยนแปลง, และตัดขาดแตกหัก "สยามเก่า" กับ "สยามใหม่".

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁸² "วงศาวิทยา" (genealogy) เป็นศัพท์บัญญัติในการศึกษางานฟูโกลท์ของสมเกียรติ วันทะนะที่ไว้กันต่อมาอย่างแพร่หลาย ดูธงชัย วินิจจะกูล, "วิธีการศึกษาประวัติศาสตร์แบบวงศาวิทยา (Genealogy)"; Michel Foucault, "Nietzsche, Genealogy, History".

ขอบเขตของการศึกษา

การวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยจำกัดขอบเขตในการวิเคราะห์ไว้เฉพาะเรื่องวิธีคิดต่อความรู้เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวันตกของชนชั้นนำสยามเท่านั้น, โดยไม่ได้วิเคราะห์ไปถึงวิธีคิดของชนชั้นนำสยามที่มีต่อจารีต, ธรรมเนียม, และคุณค่าในเชิงวัฒนธรรมด้านอื่นๆ ของตะวันตก.

หลักฐานที่จะใช้สำหรับการศึกษา

ในการวิจัยวิทยานิพนธ์เล่มนี้จะใช้เอกสารชั้นต้นที่สำคัญซึ่งแพร่หลายอยู่แล้วและเป็นเสมือนตัวแทนทางความคิดอันโดดเด่นของยุคสมัย อาทิ กฎหมายตราสามดวง (พ.ศ. 2348), ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน (สมัยรัชกาลที่ 3), หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (พ.ศ. 2407-2410, ค.ศ. 1865-1867), และ หนังสือแสดงกิจจานุกิจ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (พ.ศ. 2410).

คำย่อที่ปรากฏในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

กสด = กฎหมายตราสามดวง

ปจพ = ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย